ПРАВДА

МІСЯЧНИК ПОЛІТИКИ, НАУКИ І ПИСЬМЕНСТВА.

ВИПУСК XI.
за місяць серпень 1889.

Видає і за редакцію відповідає:
Іван Стронський.

ЗМІСТ:

У ЛЬВОВІ. 1889.

З друкарнї товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

4

ОПОВІЩЕННЯ РЕДАКЦІЇ.

Накладом редакції „Правди“ вийшли:

1. **Пропащі,** повість Нечуя, ціна 15 кр. а. в.

2. **Казка про Правду та Кривду** П. Мирного ціна 10 кр.

3. **Княгиня** повість Т. Шевченка (переклад Перебендї) ціна 15 кр.

Хто замовляє всї три книжечки, зволить надіслати опріч поданої ціни 5 кр. на почтову пересилку. Позаяк наклад невеликий, просимо поспішити з замовленнями.

Редакція „Правди“ розіслала вже яко премію дві гарно виконані картини великої 8⁰.

1. **Верещагина:** Тарас Шевченко в домовинї.

2. **Сластёна:** Могила Т. Шевченка біля Канева в теперішнёму видї.

За пересилку рекомендовану треба доплатити 20 кр. а. в.

Інші пренумеранти можуть дістати сї картини за 70 кр. с пересилкою.

З X випуском почався IV. квартал нашого видавництва. Просимо тому усїх пренумерантів, котрим пренумерата скінчилася, відновити її, а тих, що наш вістник замовили, надіслати як найскорше належитість, бо ми не користуємось ніяким кредитом і мусимо все платити г о т і в к о ю. Новоприступаючі пренумеранти зволять заявити, від якого випуска пренумерують. Можна ще дістати усї випуски почавши від I-го. Однак с I—III випуска лишилось вже небагато.

Переписка Редакції.

Вп. В. Б. з Волиня. Вашу статтю дістали ми, як сей випуск був вже зложений. Помістимо в XII. вип.

Вп. Уманець в О. Усе, що досї зволили надіслати, вже видруковане; чи можемо надїятися далї до XII випуска?

Вп. К Т. в Будилові, коло Снятина. Початок Вашої статтї прийшов по замкненю Іру. Не маючи цїлости, не можемо сказати, чи стаття нам знадобиться.

Випуск XI. **СЕРПЕНЬ.** **Том IV.**

Виходить у Львові що місяця 15/27 д. не менш 5 аркушів.

Редакція, адміністрація і експедиція ул. академічна ч. 8.

ПРАВДА

Ціна за місячник в Австрії на рік злр. 6·— 1/2 року „ 3·— 1/4 „ „ 1·50 на місяць „ ·50 за границею на рік злр. 10·— 1/2 року „ 5·— 1/4 „ „ 2·50

МІСЯЧНИК ПОЛЇТИКИ, НАУКИ І ПИСЬМЕНСТВА.

З редактором в справах місячника можна бачитися що середи і суботи від 6—7 години пополуднї.

1889.

На кожній рукописї автор мусить прописати свою адресу.

Статтї не надруковані зберегаються не дальш як 3 місяцї.

Львів 1 (13) серпня 1889.

8 (20) серпня минає сорок і шість лїт с того часу, як спочив у Харкові талановитїйший українсько-руський письменник Григорий Федорович Квітка (род. 18 (30) листопаду р. 1778, в селї Основі, біля Харкова.) Тим часом за сей довгий вік ми не спромоглися постачити нї повного збору усїх Квітчиних творів, нї критичного докладного аналїзу їх, нї навіть доброї життєписї Квітчиної! Усе, що було писане про ёго життє, походить більш на некролоґ, нїж на біоґрафію: більш за інчих значна праця д. Данилевського — добрі матеріяли біоґрафічні, а не життєпись!... Усе, що досї написане про Квітчині твори, більш панеґірик нїж безстороння критика! — Що-ж шкодило нам виконати отсї патріотичні обовязки? Вже-ж не цензурні утиски російські, бо обминути їх можна в Галичинї! Вже-ж і не брак коштів, бо на виданнє Квітчиних творів комітет у Харкові зібрав значні гроші і лишень за десять років дождались ми частини тих творів! Саме тілько наше недбальство, та те „языкобитіє“, на яке ми с такою охотою марнуємо час, причиною тому, що і Шевченко і Квітка досї не дождалися своїх життєписей!!

Не тут і не нинї робити критичний огляд Квітчиних творів, суд над ними, хоча звістно суд тілько в загалї, зробили наші видатнїйші письменники Кулїш і Костомарів. Квітка, як відомо, писав і російською і українською мовою; про твори ёго мовою російською д. Кулїш каже, що коли б у Квітки був менший талант,

так ёго російські писання давно б пішли в непамять. „Не ёго була мова, не дала-ж вона ёму й серцем до серця промовити, бо до чужого не заговориш так, як до рідного і чужою мовою не досягнеш до серця. Тайна велика, каже д. Куліш, в сему мому слові, і розумна ся тайна найбільш великим поетам народнїм"…. Бачимо, що сїеї великої тайни не дано зрозуміти гнобителям рідної мови, слугам асіміляції! Тайну рідної мови зрозумівають не тілько холодним розумом, її чують, її постигають серцем чутним, люблячим! У кого не бється серце до рідної мови, для кого „все одно, якою б мовою не писати, аби писати", у того, скажемо, нема того серця, що щиро, глибоко любить рідний народ… Хто не знає народної мови, той не знає і народу.

Квітка розумів і серцем чув велику силу тієї тайни, що лежить в народній мові; розумів він і ту фальш, яка виходить тодї, коли у письменника герої з народу говорять чужою мовою! „Признаюсь вам, писав сам Квітка в листах, списуючи „Марусю", „Галочку" і інч., не зможу, не вмію примусити їх говорити „общею" мовою, котра неминуче тягне за собою набор слїв, „вычурность" і т. д." Глибоке чуттє правди життя не давало Квітцї вигадувати („изобрѣтать") характер і страсті! Єму прикро було, що усї лїтають під небесами, а не пишуть про те, що дїється на очах". Тим то в творах писаних по українському Квітка „усюди, як каже Костомарів, єсть вірним живописцем життя народного. Ледві чи став хто висше за ёго яко повістяр-етноґраф, тут він висше стоїть за свого сучасника Гоголя".

Вельми б цікаво і потрібно глянути на твори і діяльність Квітчину в справі народної осьвіти, звернувши увагу на ті погляди, що висловив він в своїх „Листах до любезних земляків"; але річ сю не можна обговорити кількома словами і ми лишимо доки-що її в загалї, а звернемо тілько увагу на одну її сторону. Д Данилевський повідає, що „останнёю заповітною думкою Квітчиною було скласти для народу „краткій (коротенький) сводъ уголовныхъ (карних) законовъ", що б виснити селянинові дубутки злочиньств і запобігти гірких помилок темноти" (Укр. Ст. 234). Смерть не дала Квітцї виконати отсю спасенну думку! Минуло вже пів віку с того часу, а думка ёго не виконана і досї нї в Галичинї, нї на Українї! Аж сумно стає, коли нагадаємо, як мало в Галичинї, ще менш на Українї, зроблено в сїй справі! Що дали ми — „проводирі" — народові за для сьвідомости народної ёго права і обовязків? Що дала „Просьвіта" за для правової осьвіти народа?… здається не більш як пять книжечок. „Правотарь" Лукича річ коштовна, до-

бра, але не для народу. На Україні, кажемо, й того нема; с початку 60. рр. д. Ясон Блонський видав в Катеринославі книжечку про нові суди, потім Троцький зложив про військові відбутки, та Чубинський і Коніський переклали „Про кари, до яких присужують мирові судді“... і більш ані єдиного слова!... Ми запевне знаємо, що один з наших письменників написав був: a) про права і обовязки земських виборців і виборних (гласныхъ), b) про права і обовязки присяжних засідателів, c) про волостні суди і d) переклав статут карного процесу, але... соромом лице горить, як згадаєш причину, через що не надруковано тих книжок і знехтовано їх!! Було се ще р. 1875, значить ще до майської заборони. А тим часом, як ми дзвонили язиками про народню осьвіту! Тай тепер дзвонимо і нїчогісенько не робимо, що б хоч трохи побороти лихо!! Чому не робимо? — Що до Галичини, так тут і робота і добутки і спроміжність і все на очах у кожного; а що до України так тут інча річ! Завждї чуєш тут нарікання на утиски урядові, найпаче цензурні. Що ті утиски істнують, що „обрусѣніе“ здіймає свої хвилї, що помічниками ёму стають, певна річ, може несьвідомо для себе, „обще-руси“ українські, — то се факт і факт великої ваги, але-ж хоч би які вони не були нелюдські утиски, нїколи вони не можуть бути такими, що б вже цїлком нічого не можна було робити! — Аби охота, аби не спала сьвідомість патріотичних обовязків, аби не дрімала енерґія, аби не марнували часу на „языкобитіе“, то й Господи! що тілько можна зробити, не сходячи навіть з леґального ґрунту!! От хоч би народна школа в загалї, хоч би який превеликий був догляд за нею, вже вона перш усего в руках народного учителя!... Хоч би який лютий та пильний інспектор, хоч би який завзятий „обще-руссъ“ учитель, а вже-ж не спроможуться вони заборонити школярам читати нї „Де-що про сьвіт Божий“, нї „Про комах“, нї „Про земні сили“ і т. і. Що-ж шкодило, або шкодить надрукувати сотні тисячів примірників таких і інч. книжок „съ дозволенія цензуры“, пустити їх без зиску, інде даром і заповнити їми усї села!?.. Ба! коли Українцї не хочуть видати дешевого „Кобзаря“, а й досї ще дають усяким Іогансонам дерти з народу по 1 руб. за такий примірник, який можна б без страти продавати по 40 копієк!.. Страта!! та хиба патріотизм і щире народолюбство, знають грошеву страту! Хиба б патріоти і народолюбцї пустили і Квітчині твори так дорого?!...

Знаємо, що в Росії леґальний ґрунт за для приватних людей ще тїснійший, нїж самітні келії в петербурських і московських тюрмах, але-ж не тілько сьвіта, що в вікнї, за вікнами ёго більш!

і вже, коли стає сили і відваги переправляти, куди треба, „Хитрую Механику“, чи що інче ще гірше, то чом-же нема сили і відваги переправити і росповсюднити в народї, найпаче між штундовими „Сьвяте Письмо“? і т. інч...

Та нарештї кажемо вдруге: не сходячи з леґального ґрунту, що, чи хто шкодить орґанїзувати по селах народні біблїотеки з добірнїйших цензурних книжок?

Ми вважали б себе щасливими, коли б наша думка, вимовлена в Квітчинї роковини запала в душі щирих дїтей України і що б вони, перенявшись нею, взялися до сего спасенного дїла. А було б воно саме в пору, бо зачуваємо, що декотрі земства прирадили заводити біблїотеки і давати на те гроші. Отут би то умілим людям і доложити власних рук і розуму.

Вертаючись до бесїди про шановання Квітчиної памяті — ми бачимо, що на цїлу Україну-Русь нема нї единої стипендії ёго імени! Правда, що до сієї шаноби не дійшов у нас ще нї оден письменник, не через те, що ми „люде бідні“, а через те, що ми духово „і голі і босі“! Бачимо знов, що на цїлу Галичину (по Українї сего не можна!) нема нї одної читальнї, навіть нї одної улицї імени Квітки... За останнє кому-кому а Львівській міській радї ми не можемо не послати справедливого і енерґічного докору. Львів, — по праву історичному, більш руське, нїж польске місто; але забудемо на час се право, памятаймо лишень саме сучасне право — право конституцийної рівноправности двох народностей! У Поляків ледві чи є хоч оден дїяч історичний, або письменник, що б Львівська міська рада не пошанувала ёго назвою якої улицї ёго іменем. Маємо навіть улицю Зібликевича... А де-ж в столицї галицько-руського королївства улицї з іменами князя Данила, Богдана Хмельницького, Шевченка, Квітки, Качали?... Про се треба подумати шановній Львіській радї, а найпаче радним її з Русинів...

Мало кому відоме у нас імя Опанаса Марковича († 31 серпня ст. ст. 1867) а тим часом в історії українсько-руської етноґрафії імя ёго повинно заняти видне місце і стояти поруч з іменем Чубинського!

І тут, коли-ж згадуємо про Марковича, журба серпом ріже по серцю за нашу недбалість. Двайцять два роки минуло, як поліг Опанас Василевич і нїхто не спромігся хоч на коротку ёго життєпись!! Тим то радо друкуємо сегоднї короткі звістки про життє Марковича і ёго лист до другого щирого робітника по ет-

ноґрафії і до поета Іллїча-Шишацького. Ще раднїйші будемо, коли наше слово зновить память про честного і талановитого патріота-трудовника! Тихо, не гукаючи про себе, не випинаючись на перед усїх і не ради мізерного самолюбства і не зза користі працёвав Маркович. Працю ёго викликувала сьвідоміcть обовязку патріотичного. Люде повні такої сьвідомости працюють тихо, спокійно, за то праця їх міцна і користна.

III.*)

Не то що задля історії, а навіть задля коротенького історичного нарису земельної власности по Українї-Русі на матеріял у нас вельми скупо, так скупо, що майже цїлком ёго бракує. Лїтописї наші звертали найбільшу увагу на події життя околишнёго; з життя внутрішнёго значне місце вони дали релїгійним подіям, а про устрій земельний, про аґрарні відносини, про життє соціяльно-економічне маси народної, лїтописї промовляють вельми не багацько; коли де й здибаєм в них про се звістку, так подано її тілько до слова.

Від часу „Руської Правди“ хоч і зустрічаємо в сему актї деякі постанови, так і вони дають нам звістку лишень про те, як реґулювалися тодї аґрарні відносини. В загалї матеріял наш такий убогий, що нарис земельного устрою по Українї-Русі аж до Литовських люстрацій можна зробити тілько правдоподобний.

Що та теріторія, та південна рівнина східної Европи, котра нинї становить землю заселену українсько-руським народом, була споконвіку краєм хлїборобським, про се доводить наш батько історії, Геродот, повідаючи, що північне побережже Чорного моря постачало збіжже не тілько для кольоній Греків, але і для самих Афин. Але які були у того народу форми земельної власности, про се не можна зробити навіть гіпотез більш-менш певних. Треба гадати, що панувала, як і в усїх людей, форма громадської власности. До якого типу належали ті громади наших предків, з яких потім склалася Українсько-руська земля яко держава, теж розходяться думки людей науки. Є досї три теорії про наші громади. Одна, котру називають нїмецькою, залїчуючи до неї Еверса і російського історика С. Соловьева, держиться теорії родової. Сю теорію виводять с тих слів лїтописї, де сказано: „Полянамъ живущемъ особѣ и володѣющемъ роды своими... и живяху кождо

---

*) Дивись „Правда“ вип. IX стор. 167—175 і X стор. 7—12.

съ своимъ родомъ... Кій княжаше въ родѣ своемъ... и не бѣ у нихъ правды, и въста родъ на родъ". — Але супротивники сієї теорії кажуть, літописне слово „родъ" треба розуміти яко народ, плємя.

Друга теорія, школи московських слявянофілів, стоїть на тому, що громада старославянська, котра стала ґрунтовим зерном держави, була „община", се б то товариство кількох власників землї. Але лїпший з нових істориків „Русскаго права", професор Буданов, каже, що задля сієї теорії нема основи в перших літописях і прихильники сієї школи уживають термін „община" в значенню вельми невиразному і часом роспросторують ёго аж до значіння цїлої держави *). — Теорія (трейтя) задружного побиту (Ѳ. Леонтовича) єднає обидві перші, бо задруга таке товариство, що з'єднала ёго і родова кревність і єдність прав на добро, чи худобу. Задруга — одна с переходних форм від громади роду (кревности) до громади теріторіяльної. Від себе д. Буданов повідає, що родові форми громад можливі лишень підчас побиту перехожого, а як тільки рід сїв стало, він складує з себе задругу; перегодом задруга роспадається і складується громада теріторіяльна і певна річ, що стародавні **) східні Славяне пережили усї отсї форми.

Вже-ж таки без помилки можна казати, що за часу удільновічового у предків наших земельна власність була громадська; та інакше воно і не могло бути. Як громадяне орудували землею, як користувалися з неї? чи паювали землю всю, чи тільки саму орну? які були паї, відповідно чому і скілько надїляла громада паїв громадянинові? чи може землї зовсїм не паювали, а обробляли її гуртом і дїлилися вже продукцією землї? На такі питання не добудемо ми відповіди нї з лїтописей, нї с правничих актів удільновічового часу. Але коли вдамося до анальоґії, то раз з анальоґії життя Славян в загалї, а вдруге с тих останків користовання з громадської землї, які де-не-де по Лївобережній Українї лишилися до нашого часу, можна гадати, що і в давнину наші предки за для користовання з громадських земель уживали ріжних форм: орні землї паювали; надїли не всїм громадянам були однакові, лїсів, сїнокосів і пасовищ не дїлили, інколи обробляли землю (косили) гуртом і добуток з неї (сїно), дїлили рівно між громадянами. Сьлїди такого володїння і користовання з громадської землї, профе-

*) Обзоръ Ист. Рус. Права стор. 2.

**) ibid. стор. 3.

сор Лучицький зустрів в кількох селах Золотоношського повіту (в Полтавщині). По ёго думці *) на Україні істнувала форма громадського володіння без переділів паїв; займати землю — вольно було кождому громадянинові, скілько ёму треба було, а переділів не знали. Через те може, що не було переділів і зникало громадське володіння.

Знаємо вже запевне, яка нерівність соціяльно-економічна істнувала по руській землї за часу удільно-вічового: опріч князїв і духовенства бачимо кляси бояр, горожан і смердів. До XI в. бояре дїлилися на дві ґрупи: на бояр служилих, котрі складали князеву дружину і на бояр земських, або „лучших людей", котрі, головним чином, животїли з землї. Дружинники переходили на службу від князя до князя, становили властиву військову клясу, служачу за визначену платню. Але вже в XI в. і земські бояре ідуть в дружину, а дружинники осїдають стало. — Горожане, або „люди градскіи" — визначали вольну людність, що сидїла переважно по городах (містах). Людність сїльська, опріч бояр і духовенства, мала назву смердів. З „Русь. Правди" знати, що за смердами були права особисті, права на добро і право на наступство. От слова і Володимира Мономаха про смердів: „А сего чего не промыслите, оже то учнетъ орати смердъ и пріѣхавъ половчинъ, ударитъ стрѣлою, а лошадь его пойметъ, а въ село его ѣхавъ, имити жену его и дѣти его и все его имѣніе" **). Смерд в загалї був людиною вольною, але економічні обставини легко навертали ёго в крепацтво. Сила була в тому, що у злидарів смердів не було спроміжности власним коштом справляти хлїборобство; ёму бракувало снастей, товару, насїння і т. інч.; через се мусїв він іти в закупи до бояр, беручи на себе умовлені обовязки. Одначе смерд-закуп не страчував через те прав вї особистих, нї річевих; тілько коли він, не виконавши умовлених обовязків — утїкав від господаря, так за се міг зробитися холопом (Рус. Пр. 70 і 75). Закон заступався за закупа; впорядковуючи відносини між закупом і господарем, закон пильнував, що б господарь не кривдив закупа: „аже господинъ пріобидитъ закупа, і уведетъ копу его, или отарицу, то ему все воротити, а за обиду платити ему 60 кун", наказувала „Рус. Пр." Ще пильнїйше доглядав закон особисту волю закупів: за заходи бояр підвернути закупа в холопство призначена була кара 12 гривен, опріч того закуп визволявся від

*) Слѣды общиннаго землевладѣнія на Лѣвобереж. Украинѣ 106 і далї.

**) Лїтоп. 1103.

невиконаних ще обовязків. Ми говоримо тут єдино про закупів ролейних, не згадуючи про закупів-наймитів, що служили у бояр. Істнованнє ролейних закупів сьвідчить нам, що дійсні хлїбороби були великими злидарями, бо не мали спроміжності власними пристроями вести хлїборобство.

Отже по стародавній Україньсько-Руській землї хочь і панувала громадська власність земельна, але поруч з нею зустрічаємо і власність приватну.

Не можна запевне визначити часу, коли починається у нас власність приватна, але є указки, що вона була вже в X в. — В лїтописї (Лавр.) під роком 947 згадується, що у Ольги були по Днїпру і по Деснї власні „перевѣсища" і згадується село Ольжичи. Опріч того в лїтописях ще кілька разів згадуються князївські села. Не треба одначе гадати, що „село" і тодї визначало те саме, що нинї ми розуміємо під сїм терміном. Село того часу визначало приватне володїннє, нїби хутор, або ферму, де велася господарка хлїборобська. До нашого часу досталося кілька описів таких сіл по Чернигівщинї, два чи три на Волинї і Галичинї *). (Про села по Київській Русї лїтописї тільки згадують). С тих описів знати, що то були за села — не великі обшарі земельні, на котрих велося хлїборобство.

За віку XI, як се виразно вже знати з „Руськ. Правди", земельна власність приватна була вже доволї широка, бо закон (перша редакція „Руськ. Правди") призначує досить тяжку кару за попсованнє межи: „аже межу переоретъ либо перетнетъ, то за обиду 12 гривенъ". По редакції „Руськ. Правди" XII віку про шкоди на межах говориться вже ширше: „аже межу перетнетъ бортную или ролейную розоритъ, или дворную тиномъ перегородитъ межу, то 12 грив., аже дубъ подотнетъ знаменный, или межевый, то 12 гривенъ". Таким чином, хоч як скупо у нас на матеріял за для історії земельних відносин за часу удїльно-вічового, а все-ж можна мовити, що тодї панувала форма громадської власності.

С того часу, як Україну підбила Литва, відносини аґрарні стають виразнїйшими, але набіраються вони форм вельми некористних за для розвитку соціяльно-економічного маси україньско-руської людности. Правда, що уряд литовський майже не втручався до життя внутрішнёго України; не утискав, не гнобив ёго форм, але-ж він стояв у відносинах аґрарних на принципі невідповідному соціяльно-економічним інтересам маси народної.

---

*) Пол. Собр. Р. Л. Т. II. 82.

По принципу уряду литовського уся земля була власність князя. Тим то уряд і почав забірати землї громадські і по своїй волї і уподобі роздавати їх на користованнє людям приватним. Варто уваги, що уряд позахоплював землї громадські не тілько „без огня і без меча", а навіть самі громади чи й змагалися проти обезземелювання їх, мабуть через несьвідомість свого права. Мабуть отся несьвідомість чи не була головною причиною знївечення власности громадської і розвитку власности приватної, або того індівідуалїзму земельного, що опанував Україну-Русь. Таким чином разом с тим, як уряд захоплював громадські землї, зникала громадська ініціятива орудувати землею відповідно нуждам і потребам людности; ініціятива і право роздавати землї перейшла за межи України до рук уряду литовського, котрий, як се звичайно буває скрізь по сьвітах, уживав економічні сили краю на підмогу інтересів державних. Сї інтереси були за для уряду висші над усе.

Ґрунтовою основою погляду уряду литовського був принцип, що кожен участок земельний повинен справляти такі чи інчі військові відбутки. За такі відбутки уряд і роздавав колишні громадські землї на орудованнє і користованнє кожному, хто брав на себе обовязок виконати призначені відбутки військові. Але землї ті віддавав уряд тілько на термін, — переважно до життя. Принцип особистого користовання землею на термін істнував на Литві до другої половини XVI в., коли р. 1550 Жигмонт-Август на віки відрікся від свого права на землю. (Далї буде).

ПРОФЕСОР РАТМІРОВ.*)

РОМАН-БУВАЛЬЩИНА

Д. Мордовця, переклад **Уманця.**

(Дальше).

XX.

Другого дня ледве що Ратміров встиг напитись чаю, прийшов по єго вістовий од сьлїдчого. Сьлїдчий зустрів єго з сіяючим видом.

— От тепер то, Олександре Миколаєвич, дошукались, чого треба. От подивіться.

*) див. X. вип. „Правди" стор. 18.

І Благово показав ёму засмальцёвану брошюру in 4° з різними малюнками і з жидівським текстом під ними.

— От загляньте: се змалёваний жидівський Бог, перед котрим цїдять кров дїтей... Се і єсть „доґма крові“.

І справдї, на одному малюнку був змалёваний голий чоловік в коронї. Він стояв у ваннї, а перед ним мужчини в одежі середнёго віку заколювали дітей, котрих вони однимали у матїрок, що стояли тут-же.

— Що се за книжка? — спитав Ратміров, — і де ви добули її?

— А памятаєте двох персіянських жидів, от у їх і витрусили сю цїкаву книжку. От бачите, за якою „краскою крапом“ *) вони приїздили сюди... Добра краска! А от бачите папір від владики про сю книжку. Зоветься вона „Чин устного перекладу або оповідання про Пасху“ і має в собі жидівські молитви і піснї, що тичуться до сьвяткования Пасхи, а на малюнку тому люди в жидівській одежі однимають дитину у жінки, одягненої не по жидівському.

Здивовано роздивлявся Ратміров в ту книжку і перечитував папір від владики.

— Як собі хочете, а тут воно щось не так. Жиди, як відомо, не мають свого національного убрання, а носять таку одежу, яка вживається в тій країнї, де вони живуть, і я дивуюся — чому владика одрізняє тут якусь жидівську одежу від нежидівської. Окрім того я памятаю десь читав, тільки не пригадую де, що у жидів єсть переказ, наче-б-то, коли вони були в Єгиптї, Фараон велїв приносити жидівських дітей і точити з них кров у ванну, в котрій він купався. Я певен, що сей голий в коронї — Фараон, а вся ся історія с кровію дїтей — казка. Але сьлїдчий і слухати ёго не хотїв. Він метнувся до столу і пошаривши там в паперах, дістав відти якийсь листик.

— Ось нате, дивіться. Се лист зятя Юшкевичера с припискою ёго батька старого, а як переклали сю приписку з жидівської мови, то вийшло ось що: „Сповісти, чи добре тримали ґрунт або тайну сьвященого зібрання“. Тут певне річ іде про убійство хлопчика Шерстобітова.

Але сьлїдчий Благово тяжко помилився.

За порадою Ратмірова він післав сей лист в Петербург, де професори духовної академії переклали сю приписку і вийшло зо-

---

**) Rubies tinctorum L.

всїм щось іншого: „Скажи, чи добре ви гуляли на вечéрі похоронного братцтва?“ Як відомо, такі братцтва на свій кошт ховають бідних і мають свої рочні збори, пісьля котрих вечеряють всї братчики, а іноді і випивають добре — „гуляють“.

XXI.

Минуло тим часом вже скільки років, коли до Ратмірова дійшла чутка, що ёго Єлена вийшла за між... Він вї за що не хотїв сёму віри няти: він памятав тільки її, сї речі, обіцянки, щирі клятьби... Нї, се не можливо! Але чому-ж вона не одмовляла на ёго листи? Приходилось вірити сїй чутцї, а тим більше, що називали навіть призвище чоловіка Єлени — він був з знаменитої історичної родини на Українї *). Треба було миритися з лихою долею. Так казав розум, не то казало серце, мрія. Вона, ся дївчина, зоставалася в ёго душі, як „метелик в кришталї“. Треба було витиснути її с памяті, з серця, з мрії, а тим часом вся ёго істота протестувала. Без неї — весь сьвіт робився для нёго пусткою.

І Ратміров засумував... Він не кидав працї над історією, кінчив моноґрафію „Бунт Стеньки Разіна“, збірав знадібки для „Богдана Хмельницького“, але дух ёго був явне пригноблений і думка наверталяся все на одно: він часто вертався до питання про жіноче лукавство, про нестатечність жіночого чуття, про пустотливість і зрадливість женщин, котрі іноді нївечили ціле життє мужчини. Знати було, що Єлена тяжко вразила ёго. В нёму починалося виробляти призирство до женщин і він став схилятися до теорії гарненької чорнявки. „Женщини перші починають і перші-ж без сорому зражують“. „І Єлена перша почала, перша і забула мене,“ часто вертався він до сієї думки. „На віщо жити? Для кого? Округи погань і зрада“.

Раз якось в міському саду Пестових, в тїнистій алєї, сидїла молода дївчина і перевертала невеличку книжку.

— Олександро Миколаєвич, поможіть мінї зрозуміти отсї вірші з вашої „Вітки“, обернулася вона до Ратмірова, що тихо ходив по алї і якось неуважно дослухався до тих голосів, що долїтали до нёго з ґанку, котрий виходив у той-же сад.

Ратміров наблизився.

— Які, Лїдія Павлівна? спитав він.

— Отсї — „Сон“, одмовила дївчина, зупинивши на нёму ласкавий погляд.

*) Кісїль.

Ратміров сїв поруч і нахилився над книжкою.

— А! „Сон“. Се писано так давно, коли мінї було ще двайцять років, сказав він задумливо.

„Як сонні приви́ди на час появились,
За час утекли;
Так прежнії роки, лїта молодії,
Давно вже пройшли!“

— Дивно! — казав він журливо: — се мовилось тодї, коли мінї було двайцять років і коли поперед мене розстилалося цїле море життя, надїй і волї. А що я тепер повинен би сказати!

Дївчина чуло споглянула на нёго. Коли б він сам подивився тепер в сї яснї очі, побачив би в їх трохи не слёзи.

— Се я розумію, тихо промовила вона: — в двайцять років ви оплакували молодість. А дальше?

— Дальше: „І згадки не стало, і память пропала
Об вас у во мнї.
Чого-ж ви прочнулись, чого-ж ви явились
Опять у ві снї?“

— Се прежнї роки, Олександро Миколаєвич?

— Еге... О, як се, давно було! Тодї я міг хоч сю книжку надрукувати, а тепер...

— Ну, годї, дороги́й, прочитайте дальше, тихо мовила дївчина, поклавшу ёму руку на плече.

— Добре... „Я спав, і був у ві снї в тій країнї,
Де, молодий, безпечне я гуляв...
І бачив я: із церкви домовину
Несли і піп у чорному сьпівав.
І я дививсь, і щось мене давило!...
І став дріжать, і став людей питать...
Її, її в могилу хоронили,
І от уже приймались опускать!...“

— Ви її кохали? — спитала дївчина.

— Нї, то була ілюзія поети, одмовив він.

— Але я дальше не все розумію.

— Я прочитаю вам....

„Я одвернувсь... я усьміхнувся гірко.
І з радістю пекельною глядїв
На чорную одежу чоловіка...
Ох, тяжко я, хоч і ві снї, грішив!
От в ранцї .. ще досхіднёю добою
Прийшла поплакати черга моя.
І знов приплївсь до церковцї старої,
Весь трясучись, мов той убійник, я.
Дивлюсь: провалля; там долина мріла;

В ній щось чорніє, ох! чи не труна!
Розглядівсь: ні сьвіженькая могила!
Там, там, покійниця, лежить вона!
І явори ростуть там молодії,
І, одвернувши голови свої,
Повісили назад верхи́ густії:
Жалкуються поглянуть на неї.

Я прокинувсь: сон проклятий
Мінї знову нагадав
Те, що вік не споминати
Я давно вже клятьбу дав.

Став я роспитувать, як вона має.
Кажуть: щасливо в семьї проживає;
Вірно кохається з мужом своїм;
Дїти малії пестує із ним.
Тяжко, ох, тяжко на серці мінї!
Краще побачить тебе у трунї...."

Ратміров разом пополотнїв і далеко відкинув книжку.

— На віщо ви підсунули мінї сї прокляті вірші? глухо промовив він. Я зовсїм забув їх, а ви...

— Простїть, Бога ради! Я не відала... Мінї про сї вірші казала Марія Олександрівна.

— Коли я писав сї вірші, я і в гадцї не мав, що вони будуть для мене віщими, — промовив Ратміров більше спокійно, взявши дївчину за руку. — Тодї се було лепетаннє юнака, навіяне Петраркою, мари, пориваннє молодої мрії. А тепер... тепер се проклята дїйсність...

В сю пору в алеї почувся жіночий голос: — „Лїдочка! де ви?"

— Се йде Марія Олександрівна, сказала Лїдія.

Ратміров мовчки одійшов в глубиню сада, а дївчина пішла на голос. — „Я тут, Марія Олександрівна", відгукнулася вона.

Ій на зустріч йшла Зряхова.

— Ти хіба єдна, Лїдочко? спитала вона. — А де-ж твій кавалєр?

— Олександро Милолаєвич пройшов туди, одмовила дївчина. — Ой, Марія Олександрівна, на що ви казали показати ёму ті вірші?

— А що, серденько?

Я не знаю, що з ним зробилося, коли він дочитав до кінця. Він сполотнїв і з злобою кинув книжку в кущі... На віщо, каже, ви мінї се підсунули? О, я зрозуміла ёго... Бідолашний.

І дївчина заплакала.

— Годї, годї, любая Лїдочко! — розважала її Зряхова. — Я сим са́ме і хотїла допитатись, що б він висловився: чи й досї ще в душі ёго сидить та заручена, у котрої тепер, може, есть вже свої дїти. І от порадила тобі зробити так, що б він прочитав сї вірші, — як він їх прийме.

— Так се ви навмисне зробили? Який сором — мучити чоловіка...

— А! Лїдочко, ти вислухай мене, зрозумій!

— Ви мене підвели, Маріє Олександрівно! Ви мінї дали в руки ножа...

— Та ще й не аби якого, — усьміхнулася Зряхова, — а операцийного: операція, справдї, болюча, але потрібна... Через якусь там дївчину мусить гинути такий чоловік! Та чи варта-ж вона ёго? може колись і варта була, але тепер, коли вона віддалася другому...

— Не віддалась, її приневолили, — поправила дївчина.

— Все однаково, Лїдочко, вона для нёго одрізана скиба від хлїба.. Я так і міркувала, що сї вірші викличуть в нёму ображену гордість мужчини, і як бачу, досягнула мети.. Се він не книжку закинув в кущі, а її.

— Вам так здаєть ся? А я певна, що вїн її й тепер кохає.

— Ну, се ми побачимо. Я добре знаю мужчин: вони не витерплюють обра́зи; а се для нёго — тяжка обра́за. Будьте певні, серденько, ми ёго вилїчимо від любовної гарячки — не тим, то іншим способом.. Єго самолюбство буде терпіти, і тодї він мусить відцуратись... А то чи би який новий Данте обізвався — не може забути своєї „Прісї". Ти читала ёго нову рукописну поему, де він гексаметрами висьпіває сю чорнооку?

— Се та, де ёго тїнь тиняєть ся на руїнах Пантикапеї коло розритих царських могил?

— Еге, де він описує своє життє, своє коханнє до сїєї „Прісї" і як ёго засадили в кріпость за те, що висьпівував еллинську волю.

— Він мінї сам читав се — яка роскіш! радісно сказала Лїда. — І як він сам читає — чудо́во! І якою гарною змалёвана у нёго ся „Пріся"! Як він її кохає!

— А ти хотїла-б бути замісць неї? лукаво спитала Зряхова.

Дївчина почервонїла і трохи не росплакалась.

— Ой, Лїдочко, яка ти недоторка! Я-ж пошуткувала, — заспокоювала її Марія Олександрівна.

— А де-ж наш Данте? почувся голос Прямунова.

— А, Павло Дмитрович! Відкіля ви? — спитала Марія Олександрівна.

— Прямо з гноєвої кучі, — одмовив Прямунов. — А де-ж наш Данте? Мінї сказали, що він в саду.

— Еге, але він шукає свою Беатріче...

— О, Lasciate ogni speranza... Що б швидче вибити у ёго з голови сю дурницю, розумна Пасхіна ось що пригадала: ідемте завтра цїлим товариством на Укек — роскопки робити... Адже-ж чадо наше нїколи ще не був на Укеку і дуже цїкаво ёму бачити руіни сїєї колишнёї столицї золото-ординських ханів.. А, ось і він! — промовив Прямунов, побачивши надходячого Ратмірова.

Ёму сповістили проєкт, і поїздка була умовлена.

XXII

З семьєю Пестових Ратміров познаёмився давно і почував себе у них як дома. Найбільше подружив він з молодшою Пестівною — з Лїдочкою, котра зросла на очах ёго і була тепер панночка сїмнайцяти років, біленька білявочка, так що Ратміров звав її „білою березкою“. Вона вчилася у ёго української та італьянської мови, і вони часто читали вкупі. Лїдочка була дуже прихильна до свого „шильонського невольника“, як вона ёго звала, а в останнї часи почувала до ёго щось більше нїжне. Се чуттє почало приступати до її серця ще дужче, коли вона дізналася, що її „невольник“ почав журитися і загадуватись. Ще гірше їй стало, коли вона дізналася, про кого він загадуєтся.. Лїдочка часто плакала у ночі. Ся-ж ніч, пісьля читання в саду віршів з „Вітки“, була для неї особливо турботною. Вона довго перегортала невеличку книжку, найдовше зупиняючись над де якими віршами, в котрих виявлялося переважно особисте чуттє автора. І знову їй стало шкода ёго. Як він перемінився. Перше, бувало, те і знай, що чуєш ёго дитячий сьміх, а найпаче коли він грався і пустував з нею, а тепер все журиться та журить. Вона згадала, як він якось сказав їй: „Мінї з вами легше, нїж с ким іншим — від вас віє мир і спокій“.. Що б там не було, вона повинна полегчи́ти ёго муки, вона порадить ёму, що б забув ту, не думав про неї.

В ранцї дївчина одягалася скваплико, нервно, але разом пильнїйше, як усе. Волося заплела в одну косу, вплела блакітну стёжку, і нашвидку́ напившись молока, пішля до Зряхової. Їй чогось сёгодня ще більше хотїлося бачити Ратмірова. Який-то він буде сёгодня пісьля вчорашнёго.

Коли разом, повертаючи на соборний майдан, вона побачила ёго. Вона почула, що вся спалахнула, але заспокоїлась, запримітивши, що він не бачив її і йде скваппиво, трохи зігнувшись і загадавшись про щось.

Однак Ратміров побачив її.

— А, Лїдочка... вибачайте, Лїдія Павлівна, ви куди так рано? — забалакав він, стискаючи маленьку рученьку дївчини своєю широкою рукою.

— Я на Укек.. спершу до Марії Олександрівни.. А ви звідки?

— Я з Волги, с купання.. І справдї, ми сёгодня їдемо на Укек; я вже велїв Яремі лагодити — і харчі, і пиття, і самовар, і лопати, велїв запрягти „Пана Твардовського". День буде гарний.

Він разом зупинився і споглянув на дївчину.

— Яка ви сёгодня гарна, — сказав він, любуючись нею. — Лїдія соромливо почервонїла. — А скажіть по щирості, ви навмисне підсунули мінї вчора сї прокляті вірші з „Вітки?"

— Нї, далебі, без жадного заміру; се — Марія Олександрівна...

Дївчина засоромилась і потупилась.

— Що-ж? Доказуйте.

— Вона хотїла знати.. чи памятаєте ви.. ту.. Єлену Врубельску...

— А-а! Що-ж! мінї від роду памяті не бракує, — забалакав Ратміров якось з серцем. — Я памятаю її — не забув. Менше всёго забуваються в життї ті хвилї, ті відносини, де особисте чуттє.. вірнїше — серце опанóвує нами... Я памятаю її. Але чому-ж се так цїкаво для милїйшої Марії Олександрівни?

— Вона каже, що спочуває вам... Їй шкода, що ви... журитесь... що ви не той, як були перше. І Марія Олександрівна думає, що винна — в о н а.

Не дальше, як через пів години, від кватирі Ратмірова від'їзджали три екіпажи. В першому — в тарантасї, була Пасхіна з своєю маленькою дочкою і кузен Пасхіної — Еґмонт, в високих чоботях, в охотничій одежі і с подвійною рушницею за спиною. В дрýгому — в „долгуші" сидїли Марія Олександрівна, Лїдія і Павло Прямунов, а з-заду всїх, в дрожках, сидїли Ратміров і лїкарь Альтані.

Ранок був чудовий, тихий, теплий, а безхмурне небо віщувало жаркий день.

— А я вам, Олександро Миколаєвич, добув дуже цїкавий малюнок, — сказав Ратміров Альтанї.

— Який? — зацїкавився історик.

Альтанї виняв гаман і дістав відти чвертку паперу, на котрій було щось намалёвано. Ратміров почав роздивлятися і разом розсьміявся.

— Та се-ж я так пильну́ю! Та як схоже, роскіш! І Благово зовсїм як живий... Однак дуже злосливо!

На малюнку була жовтогорська рогатка по петербурському шляху: два стовпи́ з гербом жовтогорської ґубернії і стовп поперечний. Офіцер коло рогатки віддає честь під'їхавшому екіпажу і наказує вартовому: „Підійми́!“ А в екіпажі, важно розвалившись на подушцї з написом „жидівське дїло“, сидить Благово. Везуть, замісць коней, люди: в голоблях — сам Ратміров. На виду ёго печать натхнення; він працює за всю трійку: один на собі „вивозить“ Благово з жовтогорська; на о́рчику — дві молоді панї: гарненька чорнявка Зряхова і Пасхіна. Остання, явне лютуючи на Благова, брика́ється.

— Се ви „виво́зите“ пана Благово на вашій записцї по жидівській справі, пояснив Альтанї: ёго, кажуть, настановляють віцеґубернатором, дякуючи вашій записцї „про доґму крові“.

Ратміров, роздивляючи малюнок, не міг утриматись від сьміху.

— А орчико́ві, бідолашні, як щиро працюють, аж з шкури лїзуть, тільки права брикається, — мовив він, заливаючись сьміхом. Вони мінї дуже помагали — добували книжки, робили виписки, переписували моє писання... Треба буде показати їм се.

Незабаром наші мандрівники проїхали астраханську рогатку, піднялись на згіря, і перед ними розгорнулася панорама Волги і рівного, без краю, як море, Заволжжя. По Волзї пливли величезні байдаки́ з незграбними парусами і ледве лїзли барки, навантажені дровами, лїсом і деревяними виробами. На південь, де Волга зачиналась колїном на захід, підіймалися укекські гори, котрі упиралися в Волгу рогом з шпилем Стеньки Разіна.

Спустившись з гори, мандрівники наші поїхали астраханським шляхом і поминувши собі хутір матері Пасхіної, повернули на лїво на укекську дорогу.

От незабаром і Укек. На лїво коло Волги невеличке село с церквою, а за селом на рівних голих горбах нїкчемні останки колись-то багатого і укріпленого татарського міста з останками водопроводів.

Ледве приїзжі повиходили з екіпажів, як їх обступили навкруги сільські хлопці с простягнутими долонями, на котрих блищали татарські монети.

— Пане, купіть „башляків!“ — вигукували вони на всї голоси.

Се були мідяні і срібні монети, що знаходилися тодї дуже часто, особливо пісьля дощу і хлопята збірали їх. Наші мандрівники придбали від хлопців по де-кілька монет і потім самі пішли робити роскопки. Звичайно, що з сёго нїчого путнёго не вийшло, а все-ж пощастилось їм викопати де-кільки монет, шматки мозаїки і гарні кахлї.

Ратміров хотів висьлїдити „печеру Стеньки Разіна“, котра починалася від байраку, але куди проходила — він сёго не знав. Взявши залїзний заступ, він пройшов в байрак і дібрався до печери. Озирнушись назад, він побачив за собою Лїдію.

— І я з вами, можна? — несьміло спитала дївчина

— Можна, тільки-ж не будете боятися?

— Нї, з вами я нїчого не боюся.

І вони, нахилившись і розгорнувши кущі, що закривали вхід, ввійшли в узьку і низьку дірку. Спочатку було трохи темно, але як дальше вони посувались, прохід був ширший і вущий, а с переду відкілясь з верху доходив сьвіт.

Хоч Лїдія і сказала, що з Ратміровим нїчого не боїться, а про те, проходячи дальше в печеру, Ратміров чув, що рука її, котрою дївчина трималася за нёго, дріжала.

Але от вони уступили в досить просторе місце, котре осьвічувалось з одного боку, від Волги, через дірку на взір вікна, закритого з надвору куснем колючого глоду *). Знати було, що се була колись кімната з видовбаною в каменї кабвцею, на котрій виднїлося перетлїле вугілля.

— Як тут гарно! — радісно сказала Лїдія. — Тут можна б зімою жити. Уявляю собі, як тут затишно жилося Степану Тимохвієвичу... Але разом дївчина скрикнула. Від неї з сичаннєм полїзла величенна сїра гадюка. Ратміров підняв заступ і перерубав гадюку на двоє не далеко від голови. Гадина звивалася в гидосних корчах. Ратміров ще раз перерубав її і обернувся до Лїдії.

Дївчина зомлїла. Вона була неначе мертва. Ратміров припав до неї і почав помалу підіймати. Руки ёго тремтїли.

---

*) Crathaegus monogyna Lacg.

— Лїдіо! Лїдочко! не бійся... я убив гадюку, — збентежено промовив він. — Лїдочко, очнися, я с тобою!

Лїдія одкрила очі, здавалось, нічого не тямлячи.

— Лїдочко! Я убив гадюку, не бійся, дитятко моє.

Із очей дївчини викотились дві слёзи. Вона ледве ухмільнулася, прошептала „милий!“ і руки її обвились округ шиї Ратмірова.

Він все забув, він тільки чув в своїх обіймах щось дороге, миле, тендітне.

Вони вийшли с печери наче пяні, блїді, з розширеними зїньками.

— Mesdames, mesdames! Ідїть до мене! я викопав картину з ґалереї Тамерлана, — почули вони голос Альтані. Який гарний малюнок!

Пасхіна, Зряхова, Еґмонт і Прямунов — всї поспішили до нёго.

— От, mesdames, перше ви дивїться, а потім вже і сїм грибам субєктам дозволено буде подивитись на історичну картину, — мовив Альтані, передаючи звісний вже нам малюнок дамам.

Тї зараз-же вгадали, в чім дїло.

— О, як гарно! як влучно!

Роздивляючи малюнок, нїхто й не завважив, з яким замішанням підійшли до них Ратміров і Лїдія. Вже трохи згодом Альтані завважав щось.

— Що се ви неначе зблїдли, Лїдія Павлівна? — спитав він, дивлячись їй в очі: — що се з вами? Ваші чудові очі виявляють або раювання або страхи пекла.

— Лїдія Павлівна дуже перелякалась гадюки, — поспішив на виручку Ратміров: — вона навіть зомлїла.

— Однак, нї раювання, нї страхи пекла, здається, не перешкодять нам гарненько закусити й випити, — визволив їх Прямунов.

Всї рушили до екіпажів

„Паук-самовар“ вже кипів, коли мандрівники наблизились до екіпажів, що стояли в холодку під гіллястими осокорами. Ярема доставав стакани, вино, закуски, чай, цукор.

— Яремо, — сказав Ратміров: — достань лишень сир, він загорнутий в „Стеньку Разіна“.

— Нї, пане, — одмовив Ярема, достаючи закуску: — в „Стеньку Разіна ви загорнули ковбасу, а сир в „Богданї Хмельницькому“.

Всї розсьміялись і вшанували знаёмість Яреми з ученими працями і с чорновими рукописами свого пана — історика.

*

— А в „Свирчовському“ яйця, — додав Ярема, — і знову всї розсьміялись.

Лїдія сиділа мовчки, але по її гарному личку розливалося якесь тихе раювання сьвідомости, що її любить такий чоловік, як Ратміров. А на виду Ратмірова пробігали інколи нервні мишки, і він робив „чуфізи“ — якісь манїпуляциї коло носа. Ратміров був дуже зрушений тим, що сталося в печері Стеньки Разіна. Се сталося так несподїванo, зовсїм мимо волї єго. Се було якесь забуття, непритомність, якийсь сон солодкий і разом бо́лїсний. Він і в гадцї не покладав, що дївчина єго кохає. Пізнавши і полюбивши її маленькою дївчинкою і раз-у-раз бачучи її, він, по натурі якийсь безуважний, зовсїм, здається, не примічав, як вона росла і виросла в дївчину. Тепер він був щасливий і глибоко зрушений. Бачити к собі кохання такої чудної істоти, упиватися пахощами сєго першого дївочого чуття — се було велике щастя; а чи матиме-ж він змогу дати сїй милій істотї щастя не на мить, а на цїлий вік? А знову теж — чи не було се у неї тільки поривом, молодим потягом до чогось невідомого? Ось що лякало єго.

Сї думки і непевність турбували єго всю ніч. Другого дня Ратміров встав з глухою ту́гою на серцї. Вчерашні чари розвіялись як дим і єго опанувала глубока безнадїйність. Непевність, що повстала в душі єго з вечера, стояла тепер перед ним, як непрошений, гнїтючий факт.

Життя єго знївечене, ростоптане. Що буде з сїми купами матеріялу, котрий він наготовив для своєї любої науки? За свого вигна́ння він назбірав єго на цїлий вік. Але для чого се? для кого? Для науки? Тадже-ж для нєго на віки зачинені двері в сю сьвятиню, с котрої єго вигнали як злодія.

Нехай гниють сї багаті, зібрані с такою любовію скарби́! Вони не побачать сьвіту Божого.

А яку вагу мала журба на вигнаннї, утрата коханої істоти!

Він хотів забутися; та як? над чим? над любимою працею? І бачучи повну безнадїйність, він часом болїсно плакав, схиливши голову на купи своїх історичних праць. Інший на єго місцї утопив би в винї і жадобу працї, законну жадобу слави, і всю свою будущину, але він дуже цїнував своє людське достоїнство.

Не дивно, що він іноді змагався забутися в дурінні, часом знажувався чим небудь новим, незвіданим. Але все се тільки до часу визваляло єго від журби.

І від того, не дійшовши ще й сорока́ років, він почав уже

старітися; на виду ёго все частїще та частїще з'являлися нервні мишки, іноді нахóдила на нёго якась безпричинна злість... Що таке Олексїєвський равелин перед сїєю величенною могилою! Там була надїя, рік неволї, а потім воля!

І от ся воля в моральній каторзї тягнеться вже скільки років, а кінця-краю їй немає й не буде. Від нёго навіть відібрали підписку, що він нїколи нїчого не друкуватиме.

Коли сим ранком ввійшла до нёго старенька мати, вона побачила, що він тяжко плаче, схиливши голову на пачки пописаного паперу... Матерним серцем відгадала вона причину ёго слїз.

— Дитино моя бідная! — промовила вона і стиха погладила голову свого сина.

(Далї буде).

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

Дещо про Опанаса Марковича.

Коли в народів багатих на письменство, у народів, де на ниві друкованого слова працюють сотнї людей, коли у таких народів швидко ідуть в непамять імена другорядних дїячів, то се не диво, але прикро і тяжко, коли така доля постигає трудовників слова і в народі так убогому на письменство, як наш українсько-руський народ, де письменників чи буде хоч два на кожен мілїон народу! Скрізь по сьвітах, опріч нашої України, людина, беручись до працї на ниві письменства, певна, що вона не тілько виконує свій перший і найсьвятїйший обовязок патріотичний, відповідно пориванням і вдачі власного духа, але вона певна, що коли й не придбає собі с тієї працї шматка хлїба, не забеспечить свого старого віку, то вже-ж не придбає єдине через ту працю неспокою, убожества і взагалї якого будь інчого лиха. Зовсїм інча річ на Украї-нї: тут і школа і письменство і взагалї уся культура росийська не тілько не сприяють по людськи розвиватися нашому письменству, а навпаки пильнують знищувати ёго! „Обще-русская“ школа у купі з законом 18 мая 1876 прямо пильнують до того, що б письменство наше не зростало і нові письменники не з'являлися. Ми не зазнаємо на своїм віку нї одного письменника українсько-руського на Українї (про Галичину — інча річ), що б ёго праця лїтературна оплатилася хоч би так убого, що б нагодувала ёго хоч

черствим хлїбом. Через цензурні умови і гнобительство нашого слова часто-густо і талановиті українські твори не знаходять собі видавництва: автор або видає їх власним коштом, або ховає в шухлядцї до „слушного“ часу. Нарештї робота на ниві українського письменства була і є небеспечна для авторів; найневиннїйший твір, написаний не для базару Гомолинського, або не для театральної ґалереї, викликає і косий погляд „начальства“ і патент на „неблагонамѣренность“. Мій не український читач ледві чи й зрозуміє усю силу і вагу отсего патенту! Се перший ступінь на стежку в „мѣста не столь отдаленныя“; се стежка, хоч і невидима, каменюка привязана на шию людинї, скинути її не так то легко, та чи й можливо не ганьблячи свого духового і морального *я*! Службові двері, значить в більшості — і двері до шматка хлїба задля українського письменника зачинені, замкнені; хиба вже він загорнеться таким густим псевдонїмом, що й рідна мати не пізнає ёго. Правда, трапляється, хоч вельми, вельми рідко, що український письменник розживеться на яку добру посаду, так-же тодї вже він перестає бути українським письменником а робиться „особою!“, він прилюдно відрікається від того коня, що поміг виїхати ёму на „постъ“ і хиба де нишком в закутку з ока на око промовить до свого старого приятеля рідне слово!! Темні се типи, спложені темним „обще-русскимъ“ життём; за те добре, що вони доки-що зустрічаються ще не часто. Гнобительство українських письменників сферами урядовими що року більшає, ще лїт 20—25 можна було здибати на урядовій посадї такого урядника, що не ховався з своїм українським авторством, що, пишучи по українськи, прямо підписував власне імя. За нашого часу ми такого не зазнаємо; за те знаємо доволї письменників, що за працю коло рідного слова попадали на засланнє, або що найменш страчували службову посаду; згадаймо тільки Чубинського, Глїбова, Носа, Шохина, etc. etc.

Таким чином не бачимо ми на Українї жадного приводу, що б приманював людей до лїтературної працї українською мовою. Але-ж нові письменники з'являються! — скаже хто. — Правда, лїчба письменників зростає, не вважаючи нї на що, і сей факт сьвідчить про величезну, невмірущу силу українського слова і ідеї! І легко зрозуміти, яка велика сила духової потреби сидить в тих людях, що виходять на вольне мученичество, аби вдовольнити ту потребу і виконати свій обовязок. Тим то ми не повинні пускати в непамять нї одного найменшого, аби тілько чесного свого письменника.

Тим часом минає двайцять два роки, як помер один з видатнїйших діячів нашого слова, нашої музики, а ми про ёго нетілько не згадуємо, а навіть зовсім, здається, забули. Я не скажу, чи був навіть написаний де некрольог ёго! Я веду річ про Опанаса Марковича, чоловіка, імя котрого і життє були найтіснїйше звязаві з іменем і життєм ёго жінки Марусї (Марко Вовчок).

Не все ще нинї можна росказати про Опанасове життє; не про всї ще заслуги ёго можна нинї говорити; та на се я й не спроможен. Я бажаю лишень хоч трохи оновити память сего славного Українця, оголосивши хоч дещо з ёго життя; тай то не моє власне, а більш того, що переказали менї приятелї небіжчика. Сподїватимуся, що може мої слова зворушать память тих людей, що вельми близько стояли біля Опанаса Василєвича і примусять їх подати докладну життєпись ёго.

Рід Марковичів вийшов за давних давен на Україну з Сербської землї і тепер, роспавшись на кілька віток, він доволї людний по лївобережжю, найпаче по Прилуцькому і Пирятинському повітах Полтавщини; хоча правду мовити, рід сей тепер змарнїв. В історії України знаємо чимало людей з роду Марковичів, що записали свої імена не лихими вчинками. Опанас Василєвич Маркович походив с тієї вітки Марковичів, що жила в Пирятинському повітї. В Опанасового батька, Василя, була в селї Кулажинцях велика маєтність і семьєю ёго Бог надїлив не малою. З синів ёго опріч Опанаса треба згадати Василя і Йвана — обидва щирі патріоти, а Іван до того і письменник. В „Основі“ була надрукована вельми важна ёго праця „Географическое обозрѣніе Южно-русскаго края“. Невідаю, чи живий ще Іван, але Василь поліг ще р. 1864 в Вологодській ґубернїї, куди закинула ёго з семьєю лиха доля. Се була людина не тілько щира, але незвичайно честна. Син ёго Дмитро прегарно був виступив на лїтературну ниву в „Степу“ (альманасї, виданому в Херсонї ёго дружиною). В другому випуску „Степу“ мусїла б явитися драматична праця Дмитра Василєвича, як чув я, дуже добра праця; але-ж цензура загризла II. вип. „Степу“, — а Дмитро Василєвич с Херсону перебрався десь аж в Майкоп (десь в закутку на Кавказї на чорноморській країнї).

Близький сусїда старого Василя Марковича П. М. Таволга-Мокрицький, каже, що Опанасів батько був типичний український пан того часу і добро своє сплюндрував і перевів вї на чому більш, як на гостинності. Звістно, що Україна спокон віку вела-

вила себе гостинностю. Ще на моїй памяті були пани, як от Любомірський і Дунїн-Борковський в Чернигівщинї, що про гостинність їх луна йшла далеко. Той день — не в-день, коли у такого пана сїдає обідати мало гостей, інколи були між ними такі, що господарь не відав і не питався, що вони за люде? „Гість в хату — Бог в хату“ — каже наша приказка і отся то фільософія і кермувала нашою гостинностю... Звістно, гостинність та дорого коштувала, а кошти ті постачала даровизна крепацької працї. Часто-густо добутками тієї гостиності було нїщо більш як перевід добра. Я знаю декого с таких панів, що під старість не було у них що їсти. Одначе причиною тому була вже не сама гостинність, а те, що вихованнє „благороднаго россійскаго дворянства“ до національної гостинності примішувало антінаціональний „разгулъ“.

Вже-ж як там не було, а у таких українських панів трохи що не увесь час марнувався на клопіт, що б як лїпше приняти, нагодувати і напоїти гостей. Так було і в Опанасового батька: клопіт сей починався, каже д. Таволга, о годинї 11. зранку; слуги захожувалися лаштувати до столу, а Василь Іванович увесь віддавався догляду, що б усе було улаштовано як сьлїд. „Там знайде він, що тарілка не так стоїть, інде чарка далеко від тарілки, інде шклянка наче не витерта добре, або пляшки з вишнівкою стоять „не в лїнїю“ і т. інч. Та отак годин зо дві, або й зо три ходить він округ столу та вказує слугам, що те, або се треба поправити.

Наступає година обіду — торжественна година! У Марковича, як і в багато де в кого з дуків, були свої музики і сьпіваки с крепаків. Усї вони одягнені в однакове убрання: часом не можна було не звернути уваги на карі очі і рожеві личенька дишкантів, та альтів.... Такі вони гарні та приязні... Ба! то були дївчата, або й молодицї, повбирані по хлопячому!... Так от — музика заграла полонез і панство іде парами до великої салї, посеред котрої довгий стіл, вкритий білою, наче сьніг, ляною скатертиною. В головах салї висїв великий патрет ґрафа Безбородька (Катерининого канцлєра і фундатора висшої ґімназії у Ніжинї). По першій, чи по другій страві господарь підняв шклянку, певнїйше „бокал“ (кубок) і хор сьпіває:

„Громъ побѣды раздавайся,
Веселися храбрый Россъ!...“

Не знати, до чого загадував Маркович сьпівати сю пісню, що хотїв він визначити нею? чи росийський патріотизм, чи іронїю?

певнїше буде вважати останнє, бо опріч інчого всего, зараз за „Храбрымъ Россомъ“ хор сьпівав:

„Ой гаю мій, гаю, густий зелененький!“

за нею „Чайку“, а потім

„Гей гук, мати, гук! де козаки пють!“ і т. д.

Більшу частину слів Василь Іванович повернув до військової служби, а Опанас був ёго „мазуном“; здаєть ся, він любив ёго більш за всїх і випестив з ёго людину незвичайно добру, мягку, гуманну, але жваву і палку. „Немов зараз бачу я чорну кучеряву Опанасову голівоньку і ясні оченята, стоїть він перед батьком, взявся за вухо, а батько напучує ёго... — „Чи чуєш, що я тобі кажу, Опанасе? — питаєть ся батько. — „Нїчогісенько не чую! — відповідає хлопя, — а старий глянувши на ёго, не втерпить і зарегочеть ся“, росказує д. Мокрицький.

Незвичайна добрість, прихильність до людей, щирість, були видатнїйшими рисами Опанасової вдачи цїлий вік ёго; а через те, не вважаючи на ёго оригінальніcь, часом нїби якусь торопливість, усї, хто знаёмивcя з ним, сердечно любили ёго і не було у ёго ворогів до могили. „Здаєть ся, каже д. Мокрицький, оден тілько чоловік інколи косо дивився на Опанаса: то був Шевченко; але причиною тому був не Опанас і не Тарас... тай не довго стояли такі нїби неприхильні відносини у сїх двох художників!.. Опанас душею був не тілько поет, але ідеалїста“...

Коли родився Опанас, певної відомости у мене нема; одначе можна, без великої помилки, гадати, що родився він р. 1822, бо вже р. 1846 він скінчив у Київі універсітет „дѣйствительнымъ студентомъ“. Урядова відомість каже, що 23 вересня р. 1847 затвержено за ним учене звання (тепер вже нема такого) „кандидата“; але я не тямлю, яким се чином зробилося. Відомо, що Опанас Василевич, перебуваючи у Київі, спізнався з Миколою Костомаровим і, певна річ, належав до Кирило-Методієвського товариства. Одночасно с Костомаровим Опанаса, по доносу студента Петрова, арештовано в мартї р. 1847, а в червнї того-ж року Опанас був вже на засланнї в Орлї, на службі в канцелярії ґубернатора... Розум і хист Опанаса знати вже з самого того, що ёму в Орлї дано значну для того часу посаду „старшого помощника правителя канцелляріи“. Ґубернаторові наказано було пильно і беспосередно доглядати за Марковичем. Ґубернатором в Орлї був тодї відомий, „самодур“ князь П. Трубецький.. Одначе Маркович зумів і з ним в ладу жити. Небавом (звістно с погляду российського — небавом!) поталанило Марковичу перебратися в груднї р. 1851

в Чернигів „корректоромъ Черниговъ. Губ. Вѣдомостей“. Перебуваючи в Орлї, Опанас закохався і одружився з Марією Олександрівною Велинською, що стала потім так відома в нашому письменстві за „Народні оповідання“ Марка Вовчка. Що в тих оповіданнях велику участь брав Опанас Василєвич — про се певен кождий, хто раз на своєму віку чув Опанасову бесїду рідною мовою! Я не хочу сказати, що великоросіянці трудно засвоїти народню українську мову і, головна річ, задержати чистоту народної складнї так, як се проходить в „Оповіданнях“, найпаче в I і в II т., але длятого треба довшого часу. Нарештї не тілько мову — а й життє і психольоґію народню трудно так спізнати і зрозуміти, як се бачимо в „Оповіданнях“. За такий короткий час: переїхали Марковичі на Україну р. 1851, а „Оповідання“ надруковано р. 1857., значить — панї Марковичка знала Україну ледві 5—6 літ. Та ще й те, що за сей час Опанас, будучи на службі, перебував до 19 серпня р. 1854 по великих українських містах в Чернигові і в Київі, де чистота народного життя, мови і психольоґії немало вже попсовані міською „цивилїзацією“. — Тай опріч усего сего цїлком натурально гадати про вплив чоловіка на жінчину працю! Тим-то запевне можна мовити, що через перші два томи „Оповідань“ перейшла строга редакція Опанаса Василєвича. Все отсе нї на макове зерно не зменшає заслуги панї Марковичкі, а говориться єдине через те, що б і Опанасові віддати справедливо придбану їм заслугу перед Україною.

А вже-ж і любив він свою Україну! любив її щиро, безмежно, усїм серцем, усією душею, усїма своїма думками. Єдине тілько любов до рідного народу примусила єго лишити Орел і посаду і перебратися і до меншого міста і на злиденну посаду, котру, як прирівняти до тієї, що мав він в Орлї, так гірш — ніж с протопопа та перейти на паламаря. Та й сїєї посади треба було триматися в Чернигові, аж доки 19 марта р. 1853 не поталанило ёму прибратися до Києва бухгальтером в Палату „Госуд. Имуществъ (доменъ)“.

Підчас кримської війни наказано було Опанасові орґанїзувати в Київщині „валовую полубригаду и конную роту подвилинного магазина дѣйствующихъ войскъ“. Отсю місію він виконав так добре і так шпарко, що за неї царь Микола звелів подякувати єго... Цїлий рік потім, аж до серпня р. 1855 Опанас був без служби; так остогидла вона ёму!! Та не з єго чистою душею, не з єго непосидячою жвавою вдачею було сидїти бухгальтером, або їнчим урядником в чернильному чаду! Одначе ж треба було щось їсти. Опа-

насові здавалося, що ёго сфера — педаґоґія, а правду мовити, до сієї сфери він найменш був вдатен! Сфера ёго була **народ**, **етноґрафія**, та на лихо у нас ся сфера не дає ще й досї хлїба, а поміж нашими тодїшнїми дуками-меценатами не трапилося чоловіка, що б розумів велику вагу етноґрафії і зрозумівши Опанасів хист і вдачу, „дав ёму службу“ от в сій, власній ёго сфері!... Педаґоґічна дїяльність для Марковича була зачинена, аж доки не вмер царь Микола: тільки в серпнї р. 1855 роздобув собі Опанас Василєвич посаду вчителя ґеоґрафії в Немировській ґімназії (на Поділлю.) Тут береться він скінчити ту роботу, яку правив вже не один рік. З листу ёго, писаного до Шишацького, що друкуємо тут, знати, яка то була робота і як в загалї дивився Маркович на етноґрафію і на свій збірник приказок. Збірник той видав Михайло Симонов (Номис) р. 1864 в Петербурзї. Се такий скарб народної мови, що лїпшого досї не маємо: він повинен би бути на столї у кожного осьвіченого Русина, найпаче у кожного письменника і вчителя руської мови. Се та керниця, з якої учителї повинні напувати школярів — чистою, як роса, народною українсько-руською мовою. Одначе менї здається, що більшість наших учителїв чи й бачила коли той збірник!... На збірнику приказок стоїть Опанасове імення, і в передмові сказано, що „тулаючись по різних сьвітах“, Опанас Василєвич назбірав більш пів сотнї **тисячів** приказок!... Тепер Опанасів лист сьвідчить нам, що нікому як ёму, мусимо дякувати і за укладку приказок в систему і за саму систему.

Тимчасом за нового царя, дякуючи кримській війнї, почалося в Росії розвиднювати і стало можливим з'явитися і українському слову. Між інчим скарбом Кулїш видав і „Народні Оповідання“ Марка-Вовчка!... Якої слави наробили ті оповідання — а чей-же річ відома... Панї Марковичка загадалася їхати за границю з сином Богданом (родився 27 жовтня р. 1853), вже-ж і Опанас рушив за нею, але либонь з Берлина, чи що, вернувся, як пише д. Мокрицький „сьвідомий, що становище ёго якось — неякове“... До Немирова, де жителював до марця р. 1859, Маркович вже не вертався...

Рік 1859 був мабуть найгірший в житю Марковича; се був початок того недугу, може й непримітного для стороннього ока, що немов той шашель, поточив здорове ёго. Але про сей час нехай роскаже хто с тих людей, серед котрих перебував тодї в Петербурзї Опанас Василєвич. Піклуючись про хлїб не тільки для себе, але й для жінки, що перебувала з сином в Парижі, Марко-

вич шукає знов собі урядової служби, але такої, де б — хоч чим будь — був він користен народові. Скасовано крепацтво, заведено нові посади задля крепацько-панських справ: і вже-ж, певна річ, що на посадї мирового посередника Опанас Василевич положив би для народа усї свої сили; та на лихо не було у ёго матеріяльного цензу, через що й не можна було обібрати ёго на посередника, дано ёму посаду „члена отъ правительства при мировихъ съѣздахъ посредниковъ“ в Чернигівщинї; одначе не подобалася ёму ся посада: здається головна річ була в тому, що посада вимагала сталих роз'їздів, а через те таких коштів, що на їх ледві хватало платнї. Життєві обставини примушували піклуватися про гроші, хоч і не для себе... Та ще й те треба знати, що Маркович був натура цїлком не практична, зберегати грошей він не вмів, тай не любив. „Що є в печі, усе на стіл мечи“, отсе була ёго фільософія!... З уст М. К. Ч—ого, що вельми шанував Марковича, я чув такий факт: „Іду якось, здається р. 1858, каже М. К. повз оден заїздний двір на Падолї (у Київі), дивлюся, під вікном сидять Марія Олександрівна і Опанас Василевич. Зайшов я до їх; бачу, бідують люде. Взяв я у них щось чимало „Оповідань“, метнувся в ґімназію, попродав, зібрав 50 р. і одніс Опанасові. За день — сижу собі в своїй кватирі під вікном, дивлюся під'їхав мій Опанас на фіякрі, в цилїндрі, під пахами повнїсенько у ёго — для себе цигари, для жінки — якісь ласощі, — для сина іграшки.... і всї 50 руб. видав на дурницї, навіть фіякрові нїчим було заплатити... „Грошей в Опанаса нїколи не водилося... Але-ж що він піклувався раз-у-раз про жінку і сина, про се сьвідчить д. Мокрицький, говорячи, що Опанас пісьля того, як ёго жінка перебралася за границю, давав їй гроші. То се знати і з других фактів, напр. с прозьби ёго до свого начальства, як був вже акцизним урядником: він прохав запомоги грошевої, бо жінка ёго, перебуваючи з сином в Парижі, немає спроміжности вернутися в Росію, і ёму на се видано 350 руб. запомоги....

Ото-ж, як скасовано горільчані відкупи, та заведено акциз р. 1862, управителем акцизу в Чернигівщинї був щирий і честний Українець Федор Павл. Ряшевський: він і дав Опанасові посаду „надзирателя“ в Новгородї-Сіверському. Тут би здається й гаразд ёму повелося, бо і начальство було людське, і платня добряча, і товариство щире; але-ж лихо лїзло наче шило з мішка! гризота їла чоловіка... точив і недуг. Здоровле підупадало. Рік 1866 переходив недуг за недугом і мусїв Опанас перепрaвитися в Сосницю, що б бути близше до лїкарів (в Чернигові). Та що вже там помо-

жуть лїкарі, де болить д у ш а... А души Опанасовій було від чого болїти! немов умисне усе складалося так, що б троїти ёго житте: загальна реакція, утиски українського слова, смерть „Основы“, а потім р. 1863 і „Чернигівського Листка“, засланне щирих і близьких до Опанаса Українцїв, найпаче С. Д. Носа, нарештї нагла смерть в далекій чужинї брата ёго Василя, не могло все отсе недоломати надломленого вже Опанасового орґанїзму... В лютому р. 1867 він прибув чогось в Чернигів, за якоюсь урядовою справою, та так захорував, що вже не було сили вертати до Сосницї. 5 серпня мусів він іти до земського шпиталю („Богоугодное заведеніе“). Смотрителем шпиталю був тодї Олександер Іван. Конїсский, щира і чесна українська душа, типічний Українець! Варто б було багацько де-чого росповісти і про сего чоловіка, та вже нехай на друге: але не можна не додати, що д. О. І. Конїсского можна вказати за зразок того, як треба „ходити в народ“, що б не словом, а приводом зробитися користним народові. Д. Конїсский взяв Марковича до себе на кватиру і с цїлої души щиро, запопадливо побивався коло ёго; але недуг своє взяв і 31 серпня (стар. стилю) Опанас Василєвич на віки спочив. Похоронено ёго на Болдиній горі (в Чернигові) біля Ильїнських печер, недалеко біля церкви Св. Ільї, сїеї найдавнїйшої Чернигївської сьвятинї...

„Памятаю я (казали менї і д. Конїсский і О. А. Т—ий), що під час недугу Опанас Василєвич не покидав „Кобзаря“; раз-у-раз „Кобзарь“ лежав у головах у ёго під подушкою; читаючи ёго, Маркович, глушив в собі тяжкий біль остатнїх днїв свого непривітного життя“. — Опріч довгів по смерті Опанаса нїчого не лишилося: мінїстерство фінансів дало вдові ёго (Марку-Вовчку) 1300 руб. запомоги, „за службу мужа“ її...

Нехай вже дотепна критика вкаже те місце, яке припадає заняти імени Опанаса Марковича в українсько-руській етноґрафії; а я згадаю ще про ёго музичний талант. Народню пісню і голоси її Маркович не тілько знав, як нїхто, але він жив нею, він розумів її д у ш у: „в кождому гуку, що давала струна с під ёго пучок, чути було слова незримої народної души“. Найлїпша музика до „Наталки-Полтавки“ була Марковичева. Концерт, споружений в Петербурзї Українцями 27 квітня р. 1862 на запомогу Шевченковим братям і сестрам, найбільш зо всїх узяв працї в Марковича. Відомий маестро Сѣровъ заводив до того концерту в ноти українські пісні під проводом Марковича. „Захожу я, каже П. М. Мокрицький, до Сѣрова і бачу таку сцену: Сѣровъ і Маркович, обнявшись,

сидять на дивані і цілуються, раюючи українською мельодією: Сѣровъ душею і хистом музичним був рідним братом Опанасові".

Р. 1861—3 в Чернигові під проводом Марковича було споружено дилєтантами кілько українських спектаклїв. Про ті спектаклї ось що каже добрий знавець сцени і штуки О. А. Т—ий: „багацько бачив я спектаклїв, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нїчого подібного до тих спектаклів, які споружав Опанас Василєвич!!" Тай сили-ж були добірні! М. О. Загорська — „Наталка", Борсучка — „Терпелиха", С. Д. Ніс — „Микола"; не диво що с такою „Наталкою" могла рівнятися хиба тілько та, що в Полтаві грали такі дилєтанти, як Ганна Сидоренківна („Наталка"), Дмитро („Виборний"), Кузьма („Петро") Старицькї, та Тимохвієв (Возьний). В трупі Кропивницького, навіть в грі ёго самого (Виборний) не обходилося без шаржу, а в Чернигівській і в Полтавській „Наталці" — ёго вікол не спостережеш було й на макове зерно... Маркович, як і Дмитро Старицький з великою шанобою і увагою становили спектаклї і вже було доти не призначать дня спектакля, доки на репетиціях не запевняться, що в спектаклї нїхто нї разу не сфалшить нї словом, нї голосом, нї рухом. „Бував я, каже Т—ий, на тих репетиціях і бачив як Опанас лютував за найменшу фалш! бачив і те, як щиро плакав він, коли Загорська сьпівала на сценї:

„Видно шляхи Полтавськії і славну Полтаву,
Пожалїйте сиротину і не вводьте в славу"...

„Природа вельми щедро надїлила Марковича найвисшими дарами духовими; та на нашій, не своїй землї не знайшлося захистку тим дарам", мовив менї колись, небіжчик вже Костомаров, і се велика правда, та разом і сором нашій, те-ж „не своїй", інтелїґенції... „На серцї у Опанаса не було нї капелиночки злості, ёго н е м о ж н а було не любити", так характеризує ёго П. М. М—кий!... „Вже-ж, здається, можна б було ёму ремствувати і на Шевченка і на Тургенева; але треба було бачити, як він сумував, вбивався за Шевченком!... Прийшовши на першу панахиду по Шевченку, Опанас промовив: „Боже ти мій! яка сила пішла в домовину"... „Отсї слова ёго я завів до своїх віршів над гробом Шевченка", каже Петро Миколаєвичь!

Скінчу свою, нашвидку писану замітку словами Петрова: „Як вмер Опанас Василєвич, то з ним вмер за для українського письменства і Марко-Вовчок". —*К.*—

КОЛЬОНЇЗАЦІЯ УКРАЇНИ
від половини XIII до половини XV віку.

(Компіляція з статті Професора Буданова*). Архивъ Югозападной Россіи Ч. VII. Т. I).

I.

Про кольонїзацію України історики не однаково гадали: було кілька теорій: одна теорія доводила, що людність України носить на собі виразні сьлїди туранського елементу; а сталося се через те, бачте, що тюркські народи — довгий час нївечили стародавні племена Славян і самі перемішувалися з ними; от таким чином і розвели азіятською кровю етноґрафічний елемент тубольців. Ся туранська теорія тепер вже зникла.

Польскі письменники доводили, що сьля татарської руіни на Україну прийшли зайди с Польщи, перемішались с тими останками тубольцїв, яких не винївечили Татаре і таким чином сплодилась нова раса, вельми близька до польскої. Навіть Яблоновський запевняє, що „сьля татарської Руїни — Русь цїлком не мала спроможности підвестись власними силами і сама нїколи б на се спромоглася. Литва могла тілько обороняти її, забеспечити на якийсь час, але не спроможна була підвести її, заселити, уладнати і навернути до европейської цивілїзації. Така історична задача була для Польщи забеспекою фактичного орудовання Руськими землями; вона морально виправдувала таке орудованнє і с часом зробилася високою історичною місією Польщи. Польща виконала її щиро і уміло“...

Подібний погляд на етноґрафічний склад людности правобережної України провадив і московський історик Поґодин: по ёго думці за часу Батия, і в загалї за часу Татарщини уся стародавна людність Київької Русі була знївечена Татарвою, а що лишилося, те повтікало на північ; а натомість прийшла в Київську землю цїлком нова людність с Карпатських гір; тим то нова людність України немає нічого загального с тими Полянами, що сиділи по Києвській Русі до Татарщини.

Доволї письменників працёвало, що б довести нїкчемність отсїх теорій, доволї оголошено нових документів, і коли звести усе те до купи, так добудемо таку схему:

---

*) Д. Буданов корениий Великорос, с Тульщини, професорує в Київському унїверсітеті. — Ред.

1. Руіна України Татарами в половині віку XIII зовсїм не була повною.

2. Нове заселеннє Волині і Галичини пісьля Батиєвої руіни XIII в. сталося тоді, коли Польща не споміжна була мати жадного впливу на те, бо тоді на сїх землях була цілком самостійна руська держава князя Данила і ёго наступників. Заселення справила сама руська нація власними силами, хоч і була невеличка примішка чужинців. Головними діячами кольонїзації були князь Данило, та Василько Романовичі, Володимир Василькович і Лев Данилович.

3. За першої половини в. XIV територія руських князївств розділилася між двома державами: до Литви одійшли Волинська, Київська і Чернигівська замлї, та частина Поділля; до Польщи — Галичина і частина Поділля. По литовській Україні-Русі на південних частинах заселеннє оновилось в тих самих межах, що й до Татар і навіть рушило трохи далї в степи до Чорного моря, дякуючи воювитості Гедимина та орґанїзаторському заповзяттю Ольгерда, Олександра Київського і ёго наступників, та Корятовичам і Витовтові.

Хоча потім того Русь с початку XV в. Татарва кілька разів знов руйнувала, але людність її знов оновлялась в тих самих межах (до нападу Менглї-Гирея 1482) без жадної запомоги Польщи Литовські князї посунули не литовську а руську кольонїзацію і самі вельми скоро засвоювали руську національність.

Навцаки по українських степах Червоної Русі, се б то тієї частини Поділля, що одійшла до Польщи, не знати жадних успіхів кольонїзації: там роздають польским панам здебільша вже залюднені землї.

4. Р. 1482 і потім відбулася вдруге страшенна руіна трохи що не усієї території Русі, а найпаче украін Київської землї; зацілили майже тілько замки. Пустка стояла тут і за першої половини в. XVI. Але до сієї руіни припадає початок руху руської національности на степи татарські: се козацтво Днїпрове і Богове. Ся подія єсть самостійна подїя руського народу забеспечити на півдні свої землї від нападів ворожих; подїя ся сталася на перекір метї литовського уряду. Козаччина — єсть національний руський обяв; складувалася вона не з усякої наволочі різних народностей: головно континґент козацтву постачали Волинь, Полїссє, Сїверщина та Біла Русь, потроху й Московщина, але не Польща. Сусїдні провінції Польщи навпаки — переманювали людність до себе.

5. Від часу унії р. 1569 Польща вперше добула собі можли-

вість просто і дійсне впливати на долю України-Русі; бо тоді воєводство Київське, Браплавське, Подільске і Волинське прилучено до території королївства Польского. До того-ж часу припадає (кінець XVI. в.) величезний і енергічний рух кольонізації південно-руських степів. От на сему польскі письменники і будують теорію про заслуги Польщи в справі кольонізації спустошеної Руської землї. Воно справдї — се було роботою Польщи, та тілько не заслугою її. Зайди переходили на незаселені землї не з ініціятиви Польщи, надати їм лїпшого життя і добробиту; навпаки! еміґранти втікали з рідної землї, що б спекатися польского панства і крепацької волї, що зростала через унію 1569., та разом і від релїгійного баламуцтва, спложеного унїєю 1596 р. По степах закипіло нове життє; там де споконвіку не сиділа славянська людність, повиростали села, місточка, міста. Осадча людність приходила сюди не с Польщи, а з Волині, Київської та з Сїверської землї. Еміґранти сподївалися, що на нових житлах вони спекаються польского панського і державного ладу, але марна була надія! Польскі пани і уряд зараз подалися й собі туди-ж, що б по степах ширити шляхоцьку кольонізацію, роздаючи нові землї маґнатам польским і ополяченим руським.

Козаччина спершу не давала одсїчі шляхтї, доки не скінчилася 30-лїтня пільга від усяких податків і відбутків; але коли в рр. 20-их в. XVII-го термін пільги скінчився і шляхта заходилася показувати свої права, то козаччина відповіла на те спершу повстаннями, а потім великим рухом еміґрації на лївий берег Днїпра. Таким чином той польский лад, що прийшов з унїєю 1569 уменьшив спершу людність в центрі України-Русі, потім спустошив степи, запоміг кольонізувати слободську Україну. Тим часом на території України польско-шляхоцьке володїння землею ішло сьлїдом кольонізації козацької і все дальш гнало її до Днїпрових порогів, доки гноблена людність не обернулася назад та не дала одсїчі біля Жовтої Води, та біля Корсуня і не поперла шляхоцьку кольонїзацію назад на береги Висли.

6. Війни Хмельницького знов поменшили людність по Україні, але приманили захожих з Литви і підчас з'єднання України з Московщиною, людність, як показала перепись зроблена московськими урядниками, була на Україні доволї значною. Коли правобережна Україна знов одійшла в склад польскої держави, то нова ворохобня за другої половини в. XVII знов примусила правобережну людність рушити на лївий берег. Польскі пани с початку в. XVIII почали були переманювати людність великими пільгами; але ми-

нули пільги і польско-панські і народно-українські відносини знов показалися в Гайдамаччині і кольонїзацийний рух в степи до Чорного моря с правобережної України спинився.

7. Кольонїзація степів Чорного і Азовського моря сталась вже в половині XVIII в. Кольонїї степової України обгорнули південні межи Польщи, так що ще за істнования Речи Посполитої кольонїзацийна місія її зникла, перейшла до сусїди... Задля кольонїзації степів вже Росією так само ішов переважно той самісенький етноґрафічний (українсько-руський) елемент.

В отсій загальній схемі українсько-руської кольонїзації видається яко дивовижний факт живучість і нестеменна енерґія українсько-руського народу. Народ сей, сплоджуючи з себе самого силу, що боролася проти усїх хижих нападів від половини в. XIII аж до XVIII в, не тілько **не зник**, але з гартовні 400-лїтного мордовання его сусїдьми, **винїс власний чистий етноґрафічний тип, котрого не добачають хиба тілько засьлїплені очи якого будь туранїсти**, або **котрий нехтують по наказу теорії заздалегідь взятої**. Запевнитися в сему легко не тілько по Українї, але і в Галичинї, котра з XIV в. роз'єднана з Україною. З другого боку в історії Польщи дивує явна мала дотепність до кольонїзацийного руху: не тілько чужі краї, що сусїдили с Польщею, не пережили на собі жадного перевороту племінного від сусїдства і довгого панования Польщи, а навіть Українсько-руські землї, що були або під впливом, або й під кормигою Польщи, не показують нїгде впливу **народної польскої кольонїзації**. Ополячились лишень висші стани (руська шляхта) але в ідею народної кольонїзаційної дїяльности — се не входить.

II.

Розгляньмо, чи справдї Україна-Русь була в XIII в. цїлком спустошена Татарами і чи вимагала вона чиеї будь сторонної запомоги на те, що б оновити свою людність, державність. Далї, чого додала Литва складу українсько-рускої людности і що зроблено Польщею в сїй справі по тих руських землях, що вже в XIV в. підлягли під її руку і пішли в сферу її державности і цівілїзації?

Напад Татар на Україну-Русь стався 1240—1 р. Від сего часу до першої династичної увії с Польщею 1386, минуло 145 лїт. Чи можна-ж говорити, що за сей довгий час Україна-Русь лежала пусткою, а роскидані останки людности її перебували не під горожанським і державним ладом і чекали, що чужа національ-

ність прийде і оновить той лад? Ні! за сей час сталися величезні факти! Українсько-руські землї з'єдналися до однієї великої держави — королївства Данилового; далї перевелася управа двох могучих великих князїв з литовської династії Гедеміна і Ольгерда. С першого факту виходить, що людність була міцна, вдатна на те, що б завести лад державний; а з другого знати, що Україна-Русь — пісьля підупаду Данилової держави, зробилася частиною другої держави геть більшої, міцнїйшої і вдатної боронити своï землї від нападів азіятів. А Польща за першу половину сего часу походила не на державу, а на сїтку з дрібних князївств, що нївечили одно одного в усобицях і кілька разів вдавалися до Данила по запомогу.

Руйнувати Україну-Русь Татаре почали с Переяслава (1238—9). Тодї ж зруйнували вони й Чернигів: людність понївечили, міста попалили. Небавом постигла така-ж доля і Киïв. Лїтописї повідають, що мешканців Татаре що помордували, а що повели в полон а місто-ж спалили. Дійсне Татаре скрізь палили підбиті міста, але що б ідучи в далекій похід на захід, Татаре мали спроміжність водити за собою бранців, то річ се непевна.

Далї про руïну Киïвськоï, Волинськоï і Галицькоï землї Іпатієвська лїтопись повідає, що Батий, прийшовши до „града Колодяжна“, мешканців ёго перебив; потім рушив і добув Каменець, Изяславль, помітивши-ж, що Кременця і Данилового града добути не спроможеться, повернув на Володимир, взяв ёго, а мешканців перебив „такоже и градъ Галичь и иныи многіи грады, имъ же нѣсть числа“. В оповіданнї про життє Михайла Чернигівського читаємо, що мешканців, які позапіралися по містах, Татаре перебили, а котрі поховалися в печерах, по горах, та по гаях, тих лишилося мало. Батиєва руïна прямувала через Киïв на захід через Житомир, сучасний повіт Новград-Волинський, на Кременець, Володимир, потім на Галичь. Гадаючи, що Татаре, ідучи, виряжали своï загони і в бік з сего шляху, треба няти віри Густинській лїтописї, що були зруйнувані „и прочіи города и села огнемъ и мечемъ“. — Коли Данило і Василько, вертаючись с Польщи, прибули до м. Берестя, так не могли вийти з відсїля в поле, така стояла воня від трупів побитих людей.

У Володимирі не лишилося живоï людини; церква Богородицї і інчі були повнїсенькі трупів. — Пляно-Карпінї, переïздячи через Украïну, пісьля другої татарськоï руïни, помітив сила людських черепів і кісток; він запевняє, що більша половина Русинів були або потурбовані, або полонені Татарами.

*

Отже хоч як була спустошена Україна, а не лежала вона цїлком пусткою: чимало міст зовсїм зацїлїло. З лїтописей знати, що Татаре не займали Кременця, Данилова, Холма і міст Болоховської землї (Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьків): Татаре наказали їм сїяти задля них просо і пшеницю. За отсе і за поміч супротивникові Ростиславові Данило потім полонив Болоховську землю, і попалив міста. Тай по тих містах, що поруйнували Татаре не вся-ж до пня людність була перебита: в Галичі зараз-же бачимо старе ворогованнє партій; зацїлїла людність Перемишля, де епископ зараз завів баламуцтва. Бакота була заселена і окреплена. У Данилового печатника Кирила під час нападу на Болоховську землю було 3000 піших і 300 кінних вояків. Знаємо, що місто Пинське р. 1246 було заселене, знаємо, що р. 1249 в Ярославі було „много людей Даниловыхъ и Васильковыхъ и бояръ много, и городъ былъ крѣпокъ". Інчі звістки сьвідчать в кінцї 40-х і в 50-х рр. XIII в. уже не про спустошеннє Батиєве, а про успіхи нового заселення України-Русі.

Найбільш непевною показуєть ся доля Київа. Опріч звісток, наведених в горі, маємо ще дві звістки. Пляно-Карпінї, їдучи через Київ р. 1246, помітив там 200 дворів, певна річ, заселених. Підчас Данилової подорожі, коли він заїздив і в Видубицький монастирь біля Київа, правив Київом намістник Суздальского князя Ярослава. Вже-ж певна річ, що в безлюдне місто не треба було посилати намістника. Цїлком спустїти Київ нїколи не міг, дякуючи своїй вазї релїгійній. Печерський монастирь істнував пісьля татарської руїни; Максимович повідає, що там без перерви ішов ряд семи ігуменів. Найбільш зацїлїли по задніпрянській Київщинї Остерська і Любечська волость. Хоч Костомарів і каже, що „на Русі ледве лишилася десята частина людності", але така думка може припадати хиба тілько до найпівденнїйших країв Чернигівської землї. Сам Костомарів вказує, що тодї ще, як Батий руйнував правобережжє 1240 р., Чернигів мав своїх князїв. Про руїну північної Чернигівщини лїтописї нїчого не кажуть.

С того, що підчас руїни Українсько руська земля так швидко обезлюднїла, а потім так скоро населилася — треба виводити, що більшість людности не була перебита, а повтїкала; перебита людність міст. Інші повтїкали аж до чужих земель: в Польщу, Угорщину, до Чехів і втїкала туди велика сила. Напр. лїтопись повідає, що коли кн. Данило, вертаючись з Угорщини, приїхав до Синевідська, так побачив велику силу, що утїкали від Татар. Можна гадати, що головним захистком задля утїкачів були лїсисті і мало

приступні Бескиди. Навіть с Київа і с Чернигова втїкали в отсї західні країни: вже-ж князь Михайло не сам оден утїк до Угорщини. Добрим захистом було і Полїссє, бо татарська кінниця не забіралася в лїсисті і болотяні країни.

Отже — скоро минуло лихо, зараз людність почала вертатися. В. к. Михайло, як повідає лїтопись, вернувся до Київа, а з ним „и вси людіе, иже биху разбѣглися на чужія земли". Що до Волинї і Галичини, так зараз-же після Батиєвого нападу, (ще тодї, як він перебував в Уграх) бачимо знов отсї землї заселеними і доволї густо. Сїмнайцять лїт (1243—1260) потім, Татаре не пустошили України, хоч і переходили через неї до Литви.

Зібралася знов людність і завела державний і горожанський лад по Українї-Русі Данилова і Василькова мудрість і запопадливість про рідний край. Опріч усего інчого Данило р. 1257 повідбирав назад від Татар усї украïнні міста, що Татаре були попідбивали під себе.

Вельми важно знати про Данилові відносини до украïнних земель. Уся місцевість, що звалася тодї Украïною, се б то степи по південному Богу до Днїпра, підлягла під Татар; підлягав і Київ с 1246 до 1257. Отся країна починалася від Тетерева, Звягля (тепер Новгород на Волинї) і Межибожжя, сюди входила і Болеховська земля і Побожжє. Р. 1257 Данило відбив у Татар Побожжє. На той рік військо Данилове під проводом Даниленка-Шварна позабірало усї міста, що були під Татарами і смугу землї по Тетарев до Жидичева. Тодї поприставали до Данила Білобережцї, Чернятинцї і Болоховцї. Перегодом за запомогою Литви Данило забрав і Звягель, а потім і Київ; але р. 1259 Татаре знов вернули під свою руку Київ. З сего знати, що та місцевість була тодї доволї залюднена. Отже татарська руїна не одіпхнула руської людности с південних степів.

На лївому березї Днїпра людність руська не сиділа і до Татар дальш берегів Сули, а на правому боцї дальш водороздїлу рїчок Росі і Тясмина, по Богу — не дальш ёго верховин, се б то середини сучасних повітів Проскурівського, Летичівського, Литинського і Винницького; по Днїстру — не дальш сучасного Могилева. В сїх межах сидить українсько-руський народ і за часу татарщини. Низше Канева Пляно-Карпінї зустрічав руські села як раз поміж Росі і Тясмина. Можна гадати, що за татарського часу украïнська кольонїзація рушила трохи на південь: степи приднїпряньскі могли бути заселені бранцями, що виводили Татаре с центральних земель руських. Отже Данило пильнував повідбірати у Та-

тар не тільки стародавні частини Київської і Волинської землї, але і отсї внов заселені степові країни. Але перш нїж се вчинити, ёму треба було заселити і уладнати центральні частини своєї держави.

Князь Данило осадив, як повідає лїтопись „городы многи". Що б заселити нові міста, мусїв Данило потроху запобігти і чужого елементу. Лїпшим з нових міст, осаджених Данилом був Холм: він вибрав ёго за осередок великої своєї держави і переніс до Холму Київські релїквії. Пісьля татарського нападу Данило найпаче піклувався, що б залюднити Холм, і почав закликати чужинцїв („нѣмцы и ляхи"). Одначе за Данила не вельми ще багацько було чужинцїв по містах, наїзд їх більшає за часу перших ёго наступників.

Можна гадати, що й до складу селянської людности щось примішалося чужоземного кодла. Можна згодитися з домислом д. Дашкевича, що між інчими добутками побідних походів Данила на Литву і інчі сусідські землї, була сила бранцїв і що їх і селили внутрі руської держави. Гадати так можна через те, що й досї є по Волинї і по Галичинї кілька сїл з назвами, що споминають племена Ятвягів, Прусів і Литовцїв. Певна річ, що потроху перемінився племінний склад і бояр, бо до Данила втікали з власних земель „нарочитіи бояре и иные ляхове".

Але не вважаючи на все отсе, людність України-Русі пісьля Татар бачимо переважно руською, котра веде свої давні історичні традиції, памятає власних князїв і відрізняє себе виразно від сусїдів, найпаче від Поляків. Збереглись і всї національні особливості. Руський король Данило, коронований папським леґатом, хоч часто їздив до Угорщини і в Польщу і нїколи не цурався Заходу, одначе лишився типічним взірцем давного руського князя.

До Данилової дїяльности по заселенню і упорядкованню своєї держави можна прирівняти брата ёго Василька. Лїтопись повідає, що у ёго був якийсь розумний і осьвічений чоловік Олекса, „котрый многіе городы срубилъ".

Успіхи Данилової дїяльности спинив новий напад Татар 1261 р. Баскак Бурундай взявся помститися за те, що Данило повиганяв з українних міст Татар і вимагав, що б Данило і Василько зруйнували усї ті міста. Справдї тодї були поруйновані окрепи у Данилові, Істожку, Львові, Кременцї, Луцьку і Володимирі, зацїлїв тільки Холм. Останїми роками XIII в. те ж по Українї-Русі то там, то тут чинили Татаре напади, власть їх була загально при-

знана. По самій лишень землї князя Лева погибло $12^1/_2$ тисячів людей, р. 1283. Одначе-ж через те земля руська не була геть чисто спустошеною; се знати с того, що пісьля 1261 р. міста були знов окреплені. А що людність була не мала, видко вже й с того, що її могло погибнути в одній тільки землї князя Лева $12^1/_2$ тисячів.

Кольонїзаторську і державно-будівничу працю Данила і Василька провадили і діти їх — сини Володимир Василькович і Лев Данилович: про першого лїтопись повідає, як про осадчого „градовъ“: р. 1276 почав він думати, де б осадити місто за Берестєм і вибравши місцевість, заложив Каменець. По інчих містах своєї землї він пильнував будувати нові церкви, вже ж певна річ — не робив би сего, коли б земля, або міста лежали пусткою. Столиця ёго — Володимир — як знати з лїтописей, буває доволї залюднена, поміж мешканцями були слуги князя, бояре, нїмцї, жиди і т. інч.

Що до Київа, так се місто хоч і захопили були знов Татаре, та не на довго і потім воно входило в склад Данилової монархії. Південна частина Київської землї Поросеє — становила окремий удїл руських князїв; тут в рр. 70-х і 80-х XIII в. був князь Юрий, підручник Володимира і Мстислава Волинських. От із сего можна гадати, що не вважаючи на успіхи Бурундая, поднїпрянська і прибожська України вже не виходили с князївських рук в руки татарських баскаків.

Признаючи деяку певність за відомостями білоруських лїтописей про Гедиминів похід на Київ, треба признати, що с початку в. XIV до Київа тягли Житомир, Овруч, Білгород, Слїпород, Канев і Вишгород, і що Київське князївство перебувало в тїсному звязку з Сїверщиною, князї сїверські бються у купі с київськими проти Литовцїв. І вже-ж, коли була спроміжність завзято оборонятись проти такого міцного ворога, як Гедимін, то певна річ, що людність була не мала!

Кінчаючи річ про татарську епоху, не можна пройти мовчки повз питаннє: скілько українська людність приняла в себе татарського етнографічного елементу. Відповідати на се можна тілько гіпотезами, становлячи котрі, треба вважати, що тодї у Татар було вельми мало прихильности до життя осїлого, а через те не маємо жадної основи гадати, що вони з доброї волї селилися поміж Русинами. Лїтописі, правда, повідають, що по україннпх містах за Данила були „люде татарські“, але тут треба розуміти степові кольонїї, по місцевості, що була безпосередно під властю Татар. Перегодом за Ольгерда на Поділлю зустрічалися села с татарською людностю, що признавали власть

литовського князя, той то подорожник Ляннуа, оповідаючи про се, згадує одно тільки таке село. Певна річ, що перші литовські князї селили Татар по південних країнах, уживаючи їх на оборону, як колись князї київські чинили с Торками та Половцями, але-ж і тут не велика була отся татарська примішка. Великі маси татарських приходьків селили на півночі біля Вильна; там ся людність задержалася до часів пізнїйших і з неї складався особливий стан „служилыхъ людей“. Щось подібне, але в меншій мірі було і в серединї України, біля замків Острога і Мозиря. Іноді татарським приходькам надїляли маєтности на півдні, напр. за Витовта князю Глинському, але се були одинокі випадки і не могли вони мати етноґрафічного впливу на масу людности. Між панами Київської і Волинської землї за часу віків XIV і XV мало було татарської примішки: в цїлому реєстру панів Волинської землї р. 1528 не зустрічаємо анї єдиної назви, що б нагадувала щось татарське. В XVI в. зустрічаємо вже такі назви (Шабловські, Кобизевичі і інч.), але-ж треба знати, що значна примішка етноґрафічного татарського елементу до українсько-руської етноґрафічної особи припадає вже до того часу, коли маґнати українсько-руські, а потім і польскі, на Українї позаводили коло себе цїлі полки с Татар і селили їх округи своїх замків.

Зводячи до купи, що говорено тут про в. XIII, треба признати, що:

1. В рр. 40-х віку XIII дійсне одбулася по всій Українї-Русі велика руіна і через те численність людности повинна була поменшати; але-ж

2. край пісьля Татар не лишився пусткою; людність скоро пісьля Батиєвого нападу знов оновляється (хоча і в меншій численности); се знати з оновлення міст і горожанського ладу зараз пісьля Батия.

3. Головний етноґрафічний склад людности лишився той самий, що був і перше, бо людність оновилася в головній частинї людьми, що повтїкали під час нападу.

4. Замітна виразна переміна в етноґрафічному складї, лишень серед міської людности, і переважно по містах Галичини і Волинї, де зустрічаємо Нїмцїв, Поляків і Жидів, хоча і не стілько, скілько було тубольцїв Русинів.

5. Примішку татарського племінного елементу в людність українсько-руську треба признати нїкчемною. Ворогування національне, культурне, релїгійне і історичне між двома отсїми народами було таке велике, що не давало змішатися двом расам. Ли-

шень на півдні від Росі по Сулу, по давному краю Торків, Чорних Клобуків та Половців, треба признати сталі осади татарської людности.

6. Можна гадати, що серед руської людности стався де-який перехід власних ґруп. Татаре прямували від Сходу на Захід, на Захід-же гнали вони поперед себе велику силу утікачів. Треба гадати, що підчас руйновання частини Чернигівщини людність тікала на правий берег Дніпра, а коли і тут постигло її те-ж лихо, вона рушила далі на Волинь і до Галичини. Знаємо, що в Бескидах оселилася ціла ґрупа Чернигівців. Данило пісьля Батиєвої руіни заказував роздавати по Галичині міста чернигівським „служилымъ“ людям. Вертаючись назад, утікачі, вже-ж селилися там, де було безпечнійш, се б то там, де був осередок Данилової діяльности і власти — по тих містах Волині і Галичини, що оновив сей князь. Єдність Данилової монархії треба признати за факт головний в історії мішанини елєментів етноґрафічних Сіверян, Полян, Волинців і Галичан, чи Червонорусинів. (Далі буде).

(*Ѳ. В.*)

ТЕОРІЯ і ПРАКТИКА.

(Зі спомнинок мирового судді).

Судював я шість років 1878—1884. Участок мій хоч й великий обширом, але людности в ёму не густо! сїм тисячів в місті, та тисячів двайцять по селах й хуторах. Людність сумирна все, спокійнэ, хліборобська. Здається роботи для судді не повинно бути много; отже не так воно було справді! що року більш 1500 процесів і, с першого погляду чудна річ! карних процесів більш ніж цивільних!... велика половина цивільних припадала на місто 70%, ще більша частина 74% карних, на села. Причина тому вельми проста: більшість міської людности, жиди; а жиди, народ хоч й шахроватий, але меткий і обережний; жид всяке шахрайство своє пильнує спровадити „на документах“, уважно він озирається на всї боки, що б і сьлїду не було для якого будь карного процесу. Жид знає ціну часу; у жида час — гроші і він пильно стережеться, що б не марнувати часу... він знає, що карний процес не мало забірає часу; а інколи і до острогу доведе! сором би ще байдуже, а змарнованого часу не вернеш... За те-ж вже, що до цивільних процесів, так тут від жидів одбою нема! Тут він часу

не змарнує: або поставить за себе адвоката (брехунця), або й сам, так що-ж! час не пропаде, оплатиться „вознагражденіемъ за веденіе дѣла“ (кошти процесу).

Наші міщане, найпаче селяне, страх як не люблять позиватись; та на лихо люде вони за надто темні: про яке будь право у їх і тямку нема: через те брехунцям легко спокушувати і підводити людей до позвів, найпаче до позвів „за обиду“ (образу) або за „самоуправство“ (самовольство). Я запевнився, що ніщо й ніхто, як брехунції, головним чином під'южують селян і міщан до позвів.

Головну силу карних процесів становило злодїйство, найпаче злодїйство дерева, садовини і городини. На лихо у крестян П. повіту майже цїлком бракує гаїв; зламається вісь, оплїнь, підтока, треба або купити, або вкрасти; купити у панів вельми дорого; с казенних (державних) гаїв зовсїм не продають. Виходить таке: або сиди в робочу пору без воза, чи без ярма, чи без чого інчого, або іди вкрадь!... Думає людина гадає: і сюди боляче і туди боляче, а часом ще й купила нема!.. перехреститься, промовить: „прости Господи!“ і гайда красти.

Садовину й городину крадуть найбільш підлїтки 15—18 лїт, хлопцї і дївчата; звістно хлопцї частїйш; люде середнёго віку вельми рідко крадуть садовину, або городину; а люде старійшого віку нїколи. У мене не було нї одного процесу, що б за крадїжку городини, або садовини судився хто старше 35-лїтнёго віку... А молоде, звістно, вельми ласе на яблока, груші, найпаче на горіхи, та на кавуни. В моєму участку багацько було баштанів; кацапи все їх державли: вони заходили сюди геть з далека десь з „Россіи“, як кажуть у нас на великоруські ґубернїї, і під урожайне лїто заробляли великі гроші, хоч і платили за землю дорого 50—60 р. за десятину. Під баштан треба доброї землї: ситого чорнозему, найлїпше твердої цїлинної землї, або давного перелогу; земля аби трохи ялова не годиться під кавуни; тим то баштанна земля і дорога вельми. Крадїж з баштанів гурків, кавунів, соняхів дає кацапам великий зиск, інчий з них за крадїжку збере більш нїж за всї продаві кавуни. Під урожайну пору кавуни дешеві: менї траплялося купувати їх цїлий віз (100—120 кавунів) за $1^1/_2$—2 руб.; а злапає кого баштанник на злодїйстві, то здере що найменш, карбованця. Крадуть кавуни єдине через те, що вони вельми смачна „річ“ та й „спокуса до них велика“. Бачте, баштани звичайно коло самісенького шляху, кавуни часом на самий шлях повилазили: „Ідеш повз ёго, говорила у мене на судї одна дївчина,

а він так і дивиться на тебе, так наче сам проситься: возьми мене та з'їж! не втерпиш і зірвеш". Баштанники се добре тямлять а котрий ледачий „лопацюга", так ще й навмисне підводить: навикочує кавунів до шляху, а сам сховається де у рові, або між гудиною гарбузовою ляже так, що б ёго не знати було: лежить і сочить. Іде хлопя чи дївчина, бачить, кавун „сам проситься"; зірве; а „лопацюга" тоді хап за плечі!... Ну звістно, зараз до батька... Батько-мати останнїм поступляться, аби їх дитини не соромити, по судах не тягати... Тут люде бояться сорому, а не кари; кара за се не велика, не більш 10 карб., але можна покарати і 10 коп. Так кажу-ж сила в соромі! молода дївчина, та вже була на судї!! і не приведи, Боже!! Додам, що й сам народ не похваляє „крадїжі" на баштанах; бо нї разу я не спостеріг, що б хоч якому експльоататору „лопацюзї" люде помстили.

Коли б не було у нас „брехунцїв", кажу я і кажу з досьвіду, то на половину поменшало б процесів. Адвокатура, що й казати! річ добра, коли вона запомагає суду знайти правду в процесї; помагає суду досягти справедливого присуду. Такою і була у нас адвокатура спершу до року 1875, доки її не скрутили, оддавши під опіку прокураторії. Присяжних адвокатів в нашому повітї нїколи не було; за те були дилєтанти, що адвокатували не ради заробітку, а просто з морального обовязку, запомогти слабому. Се обовязок елєментарний. Отже між адвокатами дилєтантами видавався у нас К., чоловік з добрими матеріяльними достатками, людина осьвічена, моральна і совістна; та таки й тямуща; вже було, не дасть, не попустить неправди. С прокуратором, було, як счепиться, так і не сказати! У наших прокураторів, бачте, чудна якась хижацька вдача: з шкіри вони рвуться, на стїну готові лїзти аби кожного обвинуватити, аби забити суду памороки і примусити. Одначе директор (Чех) винюхав, з відкіль віє вітер і так обциркнював П, що того зсажено с посади „по 3. пункту" і віддано під потайний догляд полїції! — П. схаменувся, осївся та вже годї! нитка порвалася, їсти нїчого, на жадну службу, чи урядову, чи громадську, яку (напр. в земстві) не можна було ёму йти! такий вже добуток того „третьяго пункта!" Мусив П. з жінкою перебратися до нашого міста на хлїб до жінчиних батьків. Взявся за адвокатуру: думка в ёго така була: спершу повчитися у малому містї, а тодї вже до великого. Адвокат би з ёго вийшов справдї добрий, коли б не було в ёго вдачі великої вади —

якогось просто патольоґічного самолюбства, що доводило ёго до нетерпимості. Вважав він себе за такого авторитета, що нїколи не помиляється в думках. Кожен повинен згажатися з ёго думками, слухатися ёму, коритися, а змагатися проти ёго — не приведи Господи! се значило придбати собі в способі на віки запеклого ворога! До того П. — як звичайно, буває з людьми, що хорують на самолюбство, був натура мстива; нїколи він не забував нї найменшого факту, що вважав „за обиду", хоч би то було не „обида", а простїсеньке тілько змагання з ёго думками, не згода з ними, і вже він знайде нагоду помститися, вколоти, кинути болотом. От через те, хоч яку широку волю він голосив на словах, але в самій істотї ёго сидїв чортик великого деспотизму і гноблення усїх, хто не лестився до ёго. Другою вадою у ёго була трохи аж сьмішна і чудна, хоч правду мовити, наша українська вдача: докоряючи кого, згадати і дїда і прадїда і увесь родовід: коли треба було в судї довести чию вину, він не вдовольнявся нї фактами, нї навіть особою того, кого докоряв, а неодмінно провадив: у ёго батько був такий, баба така, прадїд такий... От за се люде, хоч і кинулися спершу до ёго, дали були ёму і практику і славу, але-ж небавом і відцуралися. Нарештї шкодила ёму і говірливість: вельми він був говіркий: раз-у-раз в законї знайде він, або „неясність редакції", або покажеться ёму, що „въ данномъ случаѣ нѣтъ прямого закона", треба анальоґії, та як почне вияснювати „редакцію", або правити „аналогію", так аж упрієш, слухаючи ёго! Людям с того велика шкода була; багацько марнували часу люде з других процесів і треба було, одвертаючи сю шкоду, або спиняти П., або розсужувати останнїми ті процеси, де адвокатував П. Так-же й тут лихо: зупиниш ёго — він зараз нарікає, а то ще в ґазетах обпише, що суддя не дає ёму волї вияснити правду; а настановиш ёго процеси на сам кінець, — знов ремствує, каже, „се умисне, що б зневажити ёго". Спершу я не тямив, як і чинити, бо завждї шанував П. за ёго розум і честність, а далї — тримався вже „умисної зневаги", становив ёго процеси на сам кінець і давав ёму волю говорити, скілько хоче, доки аж утомиться. Розсуд кожного обвинувачуємого обвинити і покарати К... стояв на інчому ґрунтї науки і практики права і доводив, що „прокуратор — не кат", що закон становить і ёму і суду за мету не кару, а п р а в о с у д і є; а коли прокуратор рветься т і л ь к о обвиновачувати а адвокат т і л ь к о виправдувати, так і той і сей заподївають злочиньство, чи не гірше, нїж душегубство; бо сїють деморалїзацію... Не диво, що К. с прокураторією були запеклими

ворогами! Не диво, що зараз, як спорудив закон прокураторську опіку над адвокатами, як завів адвокатський монополь — К. зараз лишив адвокатуру. То була велика шкода на цїлий повіт! а що б знати хоч трохи вагу тієї шкоди, згадаю ось який випадок. У одного вельми убогого селянина вмерла нагло жінка: жили вони в нєзгодї, жінка любила „скакати у гречку". От і причепилися до чоловіка, що він її отруїв; знайшли там у неї і сьлїди трути. Взявся боронити К..., роспочався суд. К. став доводити, що таким чином, як доводила прокураторія, отруїти людини не можна; а коли так не можна, то про отруту в сёму випадку і речи не може бути. Намігся, що б зупинити суд та повернути справу на перегляд компетентної медицинської власті в Петербурзї. Суд не послухався, присяжні обвинуватили, суд присудив чоловіка в катїргу. К. вдався с касацією до сенату, сенат цїлком згодився, скасував присуд; пішла справа до медицинського департаменту, питалися і у людей науки і всї в один голос пристали до думки К., що так отруїти не можна, а можна хиба самому отруїтися; але-ж жадна селянка так не зуміла отруїтися. Таким чином чоловіка виправдили, але за що він просидїв 1½ року в острозї?...

Так от закон 1875 р. знївечив у нас таку адвокатуру: честну, незалежну, а росплодив брехунцїв, що за гроші, що хочте, брехатимуть, а проти прокуратора і рота не відважаться роззявити... Не диво, що тепер у нас слово: „адвокат" зробилося синонїмом слова: „мошенникъ!"

І покарав-же Господь Бог наш повіт великою силою брехунцїв! Я згадаю тілько про двох: І. Ф. та М. П. — обидва люде з осьвітою, П. навіть з доброю — маґїстер історії. Він учителював в ґімназії, і учитель, кажуть, був з ёго добрий, та на лихо захопила ёго „хвиля часу": не встояв він проти тієї течії, що панувала у нас в рр. 70-х; коли з одного боку толстовський клясицизм а з другого „радикалїзм" чисто баламутили наших безвусих „діячів" і довели до того, що по ґімназіях хлопцї 15—17 лїт більш кохалися в „полїтицї", нїж в науцї. — П. не встояв і собі і роздавав дїтям читати такі книжечки, до яких ґімназистів не треба б і підпускати. Раз якось ткнув він ґімназистові VI кл. „Парову машину". Хлопя піймалося; але хоч як ёго не мордували, хоч і з ґімназії вигнали, а воно не призналося, де добуло ту „Парову Машину".

Одна „чиновниця" обвиновачувала передо мною перекупку за те, що ся образила її, назвавши „задріпанкою". Перекупку боронив П., і доводив, що „задріпанка" не образливе слово! Мій

Боженьку! чого він тут не наговорив! кого тілько не притяг він сюди!! навіть Монтескє треба було згадати!! говорив цїлих три годин... одначе все таки мусїв я присудити с перекупки пенї десять рублїв! (Найвисша пеня, яку я міг положити — сто рублїв).

Не довго адвокатував у нашому містї П... Таки що люде стали цуратися єго, а що більш так один чудний випадодок примусив єго перебратися до другого міста і в другу ґубернїю.

В мировому з'їздї боронив П. одного панка, що обвиновачував єго крамарь за клевету. Факт клевети був очевидний, як день божий; суддя присудив панка до арешту в тюрмі на цїлий місяць. Панок подав апеляцію до з'їзду... Процес був вельми цїкавий побитовим боком; через се судова саля була повнїсенька інтелїґентної публїки, найпаче жіноцтва. Предсїдатель, знаючи добре П—ву вдачу, процес сей пустив останнїм на розсуду — і дав П—ві повну волю говорити, а сам схилився на руку, та так задрімав, що голосно хропнув на всю салю. Публїка зареготалась... Предсїдатель прокинувся і спитався у П. „Ви ще говорите, не скінчили?... говоріть“...

П. аж затремтїв... напився води і знов почав: „Французское законодательство подъ понятіемъ клеветы разумѣеть.. Португальское... лучше криминалисты Италіи“... говорив, говорив, нарештї сїв: тодї предсїдатель до єго: „Більш вже не хочете говорити?.. втомилися? може б ще що сказали? Публїка знов зареготалася.. предсїдатель велїв возному видалити публїку з салї... Вона ще гірш почала в прихожій глумитися с П.. А П. від того реготу, немов обпарений, до господи, та за тиждень та і з міста виїхав; так дошкурив єго самолюбству отсей регіт!...

Інчий тип „брехунець“ І. Ф., хоча й він зразок те-ж сердитого самолюбства. Син вихреста з жидів Ф. якось скінчив Н—у ґімназію; подався був і до унїверсітету, але за два роки лишив єго; з якої причини, про те не скажу, всяково верзли, а сам Ф. не любив про се говорити. Він лїт на 10, коли ще не більш, молодший за П. В натурі єго склалося доволї елементів ріжних націй: по хитрощам він нагадував — Вірменина, меткий і пронозуватий як найцїлиннїйший жид; гонорливостю с темними і слабими людьми нагадував — Поляка; за те в відносинах до людей заміжних, або до тих, що мають яку власть, він нагадував те-ж польске „padam do nóg!“ З українського елементу у Ф. видавався індивідуалїзм до всего „мого“ і великоруський „соціялїзм“ до всего „не мого“, вкупі з в'їдливостю і всезнайством. По своїм лихим

вдачам Ф. був справдї якийсь „космополїт“, бо у кожного народу чогось позичив. „Лїбералїзм“ того часу не минув і ёго; тай хто-ж тодї не був лїбералом?! Все рвався Ф. скласти свій кружок, свою, як він казав, „церкву“ і натякав і менї: що мовляв, годилось би і менї пристати до їх „церкви“... Перегодом я довідався, що він таки „орґанїзував“ ту „церкву“ і верховодив там; до „церкви“ належало спершу аж чотири товариші: мій безвусий писарь (ґімназист с V кл.), псаломщик (дяк з осьвітою VI кл. семінариї) та два приказчики с крамницї.

Опісьля пристав був і П. та швидко покинув. — Якось мій писарь і каже до мене:

— Чи не зарадили б ви менї якої книжки перечитати?

— С превеликою моєю охотою — кажу і даю „Богдана Хмельницького“.

— Нї, не сієї, коли б „Кобзаря“.

— Нате й „Кобзаря“.

— Гм! коли б... другий том... Чуюн (дяк) казав, що там є прегарна поема „Марія“.

— Є, та шкода, що у мене нема того тому.. А перший ви читали?

— Нї, не читав... Ф. каже, не варто, там нема нїчого радікального...

Я усьміхнувся.

Чув я потім від того-ж таки писаря, що „церков“ їх швидко „роспалася“ а небавом і „радикалїзм“ з Ф. вивітрився, і вивітрився вельми кумедним чином.

Любив він писати до ґазет кореспонденції, та як писав! про той самий факт до пяти ґазет та с пяти поглядів: в однїй ґазетї похвалить, в другій гудить, в третій вилає і т. д. Читаєш, здається, нїби то пять кореспондентів писало, а звернеш пильнїйш увагу і спостережеш, що все то одна рука. Наш прокуратор якось добув собі на те певні докази і всїм хвалився, та Ф—му про те байдуже було, аж доки не зачепив він полїцію. В однїй кореспонденції, нїким не підписаній, сказано було, що усю полїцію нашого міста треба „радікально перечистить“. Ісправник зараз „догадався“, хто автор, і покликав Ф., та так до ёго не ввічливо:

— Се твоя робота?

Мовчить.

— Мовчиш, значить твоя! Отже слухай: що б ти не сьмів нїже єдиного слова до ґазет писати, а не то, я тобї так „радикально спишу усю спину“, що ти й своїх не пізнаєш“...

Так росповідав менї писарь, може й брехав, але й справдї с того часу про наше місто не було кореспонденцій. — Та на сему не окошилося. Під кінець року прокуратор написав до предсїдателя мирового з'їзду таку бумагу, що мусили ми не дати Ф—му сьвідоцтва на адвокатство. Він подавав на з'їзд апеляцію, та нїчого с того не вийшло; скрутили ёму адвокатуру. Тодї він переїхав на жінчин хутір і взявся там за погану професію... Про неї опісьля...

Для більшої характеристики Ф. яко „литератора", а властиво для характеристики ёго самолюбства, згадаю ще де-які факти.

Є у нас клюб і банк; звістно, за нашого часу без сїх „проводниковъ" культури не обійдешся: де-ж ёго пограти в карти, як не в клюбі, де-ж ёго позичити грошей, хоч би на ті-ж таки карти — як не з банка!... Ф. довго мостився, що б ёго вибрали в клюб і довго писав про наш клюб добрі кореспонденції, але-ж на лихо — не вибрали ёго... давай він тодї ганити клюб!...

До банку хотїв він примоститься адвокатом. Щось с півроку і „Новорос. Телеграфъ", і „Русскій Курьеръ", і „Одесскій Вѣстникъ", і „Молва" усе друкували кореспонденції „о благодѣтельномъ вліяніи нашего банка на бытъ городскаго населенія". Аж ось р. 1881 перемінився банковий директор і взяв собі адвокатом другого, хоч Ф. і вдавався с просьбою до ёго... Зараз пішли кореспонденції, що банк „эксплоатируетъ населеніе, наживаются только директора"...

За мене Ф. адвокатував років с чотирі. Яка користь була і кому с тієї адвокатури, покажуть кілька процесів. З них буде знати й те, яку т а к і, як Ф., осьвічені люде, становлять задачу своїй професії.

Подає до мене одна міщанка позов на заміжну вдову купчиху за те, що купчиха „оклеветала" її, бо в однім домі росповідала про неї таку нїсенїтницю, буцїм вона (міщанка) зводниця, „с того тілько й живе, що зводить з ума чужих жінок".

Треба розсужувати.

Купчиха божиться, що „ніколи сего й не думала, що се на неї напасть сама".

Питаю сьвідків: одно сюди, — друге туди, трейтє знов, що інче. Бачу, що тут щось непевне. Починаю зводити їх на мирову. Купчиха дивиться на свого адвоката Ф. і не знає, що казати. — Міщанка, (адвоката у неї не було) те-ж якось мулиться, немов чогось боїться... Умовляю я їх та осовіщую, що вони-ж сусїди;

одна в одноï хлïб-сіль ïли, а тепер позиваються! Сором вам, кажу: помиріться.

— Я не отказна, — промовила міщанка, тілько нехай ублаготворять мого адвоката.

— Якого адвоката? — питаюся я? — ви-ж тут без адвоката?

— Тут без адвоката, але я заплатила 3 р. за те, що написали менї позов і умовилась ще призаплатити, коли вийде присуд грошевий менї з Ганни Прохирівни (купчихи). Се-ж нїхто, як вони менї і радили і писали...

— Хто вони? — зумився я.

— Та нїхто-ж, як от вони" і вказує рукою на Ф...

Купчиха аж руками сплеснула!

— Господи! і з мене взяв 25 р. і з неї!!

Глянув я на Ф. притулився він до стїни, понурився, а маленькі очи, наче ящірки, так і бігають...

— Бреше вона... — процїдив і пішов с камери. Купчиха і міщанка помирилися.

Я заходився був списати протокол, що б подати на розсуду з'їзду про такий вчинок: не вспів ще й половину списати, як прибігає Ф. жінка... Плаче ридає, та благає:

— Не губіть нас, не віднімайте у нас хлїба! ми з голоду попухнемо, як заборонять чоловікові адвокатуру...

Що ёго дїяти? — думав я: — пропустити сей випадок — не добре, не пропустити, справдї семья лишиться хлїба... думаю, а вона все своє, голосить, та голосить: „нужда спокусила!..." бачу що бреше; не нужда, а брак елементарноï моральности тут причиною... Але-ж.. А вона голосить та дратує моï нерви...

Далї навколїшки, обнімає моï ноги, та як заскиглить несамовита!... я й не стямився!...

— Годї вам! встаньте! перестаньте! кажу до неї, а вона на те:

— Не встану, не перестану, доки не почую, що ви прощаєте.

Мусив згодитися.

Другого дня покликав Ф., гадав висповідати ёго.

Прийшов він такий понурий, сердитий... Подивився я на ёго, тай махнув рукою, тілько й промовив:

— Коли ще раз таке спостережу, тодї вже не гнївайтесь; а тепер тілько прошу порівнати: чи ваша теорія „общечеловѣческихъ принциповъ культуры" відповідає вашій практицї?

Хоч би він слово на те! *М. В. М.*

1888 р. Грудень. (Далї буде).

ДО ЧАЙКИ.

Реве Дніпро і чайка бідна
Над хвилями одна летить;
За дїточок своїх маленьких
У неї серденько болить.
Боїться мати, що б ревучий
Водою лугу не залив
І дїточок її маленьких
На хвилї страшні не вхопив,
Та не понїс їх в Чорне море...
Нема там чаёк днїпрових;
Нїхто не поратує в горі
Тих чайнят слабих, малих...
Не бійся, чайко, мати вірна!
Днїпр перестане хвилювать,
І дїточок своїх маленьких
Лети скорійше годувать.
Засяє сонце; промінь ясний
Паде на дїточок твоїх...
Годуй-же, чайко, дїток гарних,
Хвиль не жахайся навісних...

П. Голота.

ВІСТІ.

С Чернигова.

По всїх ґубернських містах Росії уряд наш видає ще с 30-х рр. сего віку так звані „Ґубернські Відомости“. Більш чи меньш відомо всякому, яку мету й яку проґраму має се письмо. Відомо знов і те, що тепер нїхто не читає ґубернського письма, крім самих урядників — читачів, мовляли, обовязкових. Воно й не дивно, знавши, що по тих Відомостях опріч дерма навряд тепер що вишукаєш. Отже давнїйше, коли Росія ще більш була темна і вбога на всякі письма, Відомости були і геть собі лїпші, й тодї до гурту читачів приставала сила панства, попівства, навіть купецтва. У більшости того люду письмо ґубернське було за єдину лектуру, за єдиний провідник сьвіту, бо мало хто спромогався на столичні видання, та не всяке ще чуло й потребу їх. Отся колишня вага ґубернського письма й надала менї думку хоч

коротенько переказати історію наших Чернигівських Відомостей, гаразд, що воно припадає до їх недавного піввікового ювилею. Сказати хоч кілька слів про наше письмо ще й більш годиться тим, що сама редакція Відомостей зовсїм забула посьвяткувати їх 50 роковини й не видала навіть покажчика до письма. А тим часом се була б чимала послуга науцї, бо давні рочники Відомостей стали великою бібліоґрафічною рідкостею, й уся сила надрукованого там коштовного матеріялу мусить зіставатись забутою, невідомою.

Виданнє нашого письма ґуберньского почалося року 1838. Виходило воно тоді невеличкими сшиточками з якогось сїрого, як брудного, паціру, де підчас і кривенькими рядочками передруковувалися всякі господарські звістки та поради; траплялися часом акти по історії нашої Чернигівщини, траплялися інколи й писання історичні, здебільшого компілятивні та ще й з силою тої препоганої реторики. В сорокових роках письмо наше починає трохи лїпшати: більше давних актів, більше писань, та дуже коштовного між їми — нїчогісїнько; від письма, навіть для того часу, трохи мертвотою тхнуло. Так воно було до самого, здається, 1850 року, коли за редактора настановлено П. Ростовця, людину вельми тямущу та щиру. Він зумів вишукати собі добрих помічників й поставив наше письмо на добру стежку, з якої воно довго не сходило. Редакцію потроху оточили наші славетні патріоти Опанас Маркович, Білозерський, Шишацький, Лазаревський, Глїбов, Евхименко, Ніс, Кузьменко та інші. Дякувати їх щирій працї, письмо наше швидко пішло в гору й незабаром остало найлїпшим на всїй Україні. З року 1850 починається цїлий ряд гарних історично-статистичних росправ про городи та села чернигівські; разом з'являються писання по етноґрафії, друкуються пісні, казки, загадки, записані в Чернигівщині, словники тутешнєї мови й т. і. Незабаром письмо наше починає звертатися до науки про всю вже Україну, дає місце навіть лїтературним творам українським. Того-ж часу заведено в Відомостях осібний подїл — „Украинская Литературная Лѣтопись", де коротенько переглядувано все, що тілько друкувалося в Росії про Україну. Таким побутом Чернигівські Відомості де далї все більше, мовляли, українізуються й потроху стають письмом загально-українським. Апоґея свого письмо наше встигло за редакторства небіжчика О. В. Шишацького (1855—59). Він був щирим етноґрафом і раз-у-раз постачав у письмо вельми коштовні писання, матеріяли та вірши. На превеликий жаль менї довелося бачити хиба десяту тілько частину нумерів чернигівського письма років 1850—60, та ще до того й давно бачити. Тим то не можу подати вам тут докладної відомості про зміст тих рочників. Скілько памятаю, у нашому письмі найбільше панувала тодї етноґрафія. Поминувши всяку дрібноту, згадаю тут про пять збірників самих приказок українських: дд. Богуславського, Огієвського, Лазаревського, Шишацького й Евхименка. У передостатнього було більш тисячи є половиною приказок, оздоблених поясненнями, переказами, піснями, то що. Праця Евхименка була аж двійчи більша. Для того часу то були найкращі й найповнійші збірники українські. Згадую ще пять збірників пісень народних (дд. Лавриненка, Дорошенка, Кузьменка, Евхименка, Кулжинського) й вельми цікавий словник українських слів, позичених

*

з німецької мови. Пісьля етноґрафії перше місце мала в нашому письмі історія. З самостайних писань памятаю чиюсь росправу про гетьмана Сагайдачного, росправу Лазаревського про українські духовниці та про полковника Золотаренка. З великої сили давних актів згадую вельми коштовну рукопись про Кочубея та Гискру й так звані „Протокулы до записування справ поточних“ 17-го віку. Було ще кілька біблїоґрафічних покажчиків джерел історії Української: Милорадовича, Генаді та др. — Що до творів лїтературних, то їх було небагато в наших Відомостях, бо не пускала проґрама офіціяльного письма. Коли-ж їх с часу до часу й друковано, то се, мовляли, контрабандою — за зразки місцевої мови. Усїх творів за рр. 1853—1861 я налїчив трохи не шістьдесять*). Між ними найбільше було віршів: байки д. Глїбова, та дещо с творів Огієвського, Шишацького, Рога, Носа, Перебендї, Свідницького, Кузьменка. На останку мушу сказати, що згадуючи зміст Чернигівських Відомостей, я писав тут тілько, що має загально українську вартість, й поминув всї, хоч і коштовні, місцеві росправи. А вони-ж то й дали спроможність з'явитись таким, мовляли, капітальним працям, як от описаннє чернигівської ґубернії Домонтовича, та друге — єпископа Філярета, як Номисів збірник приказок. Сї-ж автори — нїде правди дїти — частенько до словечка переписували в свої книжки те, що вистачило ґубернське письмо. Не менше попередруковували з ёго в своїх виданнях наші етноґрафи Кулїш, Чубинський, Рудченко та москаль Аѳанасієв. А проте ще й геть не вичерпано тої сили історично-етноґрафічного матеріялу, що зібрало наше письмо за самі тілько роки 1850—1860.

Рік 1861 був фатальним в історії Чернигівських Відомостей: з сёго часу письмо починає по троху занепадати. Я вже казав, що воно тілько й держалося й пишалося працею наших патріотів. Отже коли з'явилася „Основа“, а сьлїдом за нею „Чернигівський Листок“, всї вони покинули офіціяльне письмо й узялися до праці на ті орґани України. Відомости зразу-ж тоді занепали, бо на їх долю тілько й перепадали самі, мовляв, недоїдки: нїкчемні шпарґали, дрібнички з етноґрафії та й годї. Незабаром не стало й того... Не довго прожили „Основа“ с „Ч. Листком“, — „Основа“ с кінцем року 1862, а „Черниг. Листок“ р. 1863 мусили вмерти. Тоді неначе трохи оживають наші Відомости, та через який час знову зводяться нї на що, і вже багато років не спіткаєш у їх нічогісінько: самі оповістки та телеґрами. Так воно тяглося, аж поки в нас не наставлено за ґубернатора „преславного“ Анастасієва, котрому заманулося відродити ґубернське письмо. Запросив він на редактора вельми щиру людину д. Соловського, й той гаряче узявся до дїла. У Відомостях з'явилася гарна „передовиця“, де вияснялося, як багато вони можуть прислужитися науці, як можуть зробитись правдивою картиною всёго, що дїється в ґубернії, й на останку закликувано всїх до праці, до помочи. Посипались були тоді кореспонденції, писання по історії та етноґрафії й таке інше. Здавалося, ґубернське письмо наше справді відроджується, й „Київська Старина“ щиро при-

*) Сеє число і геть би побільшало, коли б ще полїчити фальсіфіковані піснї народні. А їх — нїде правди дїти — таки було в нашому письмі.

вітала ті відродини. На превеликий жаль наш ґубернатор споганив усю справу. З ёго наказу почалися в письмі люті напади на земство та на міську автономію, ще й не давано обвинованим виправлятися. Тоді всї одвернулися від письма. Щирі заходи д. Соловського пропали дурно й він, натомившись одинокою працею, покинув свою посаду. С того часу наш ґубернатор переміняє редакторів, як панна рукавички, та користі с того ніякісїнької. Ті люде, що він обирає, все чужі нашому краю, ще й не сьвідомі свого дїла. Не дивно-ж, що обмежуються передруками полїтичних звісток та паскудно патріотичним просторікуванням. Трапляються, правда, давні акти й кореспонденції, та здебільшого — поганенькі. За всї отсї чотири, чи що, роки тілько й було пять-шість путящих писань, але не переказую їх тут, бо всї вони зрезюмовані в „Київській Старині". Згадаю хиба про українські леґенди, повіршовані якимсь п. Ж., цікаві тим, що їх надруковано в письмі кулїшівкою. *Мовчимуха.*

Червень 1889.

З Борзенського повіту (в Чернигівщині).

Хто хоч трохи відає історію України, той не може не відати, що є таке невеличке місто Борзна. Місто справдї невеличке — чи буде $8^1/_2$ тисячів людності, чи може й менш: убоге місто, а коли не вважати за плоди цивілїзації і культури таке „благо" як полїція з ісправником і урядниками, то можна сьміливо промовити, що европейська цивілїзація якось обходить Борзну, минає: не скажу, чи тому, що нї водою, нї парою до Борзни не доїдеш, чи тому, що нема в нас нї банків, нї інчих фінансових закладів таких, де би зручно було красти... Одначе про „благо" в формі доносів, сікуцій, тюрми і заслання — і ми часами „вкушаемо". Може через те і начальство не забуває про нас і коли спостереже яку потребу власної культури, зараз надїляє єю наше місто і повіт. От якось спостерегли були по наших сїльских школах „дух радикалїзму", та як пустилися лапати ёго, так кілька народних учителів десь так далеко „позабігало", що й вісті нема. Потім того спостерегли були поміж селянами Парафіївки (маєтність п. Василя Тарновського) „аґрарний рух"; зараз прибіг ґубернатор, привів баталїон жовнїрів, привезли кілька хур лози і вигнали той рух. — Вигнали ёго геть далеко, бо навіть полосовали лозою людей і с таких сїл, де жадного руху не було... Нарештї пан ґубернатор почув якийсь дух в нашій земській управі; наказав земству викурити той дух. але як ёго викурити, коли земство само не тямило, що то за дух. Ґубернатор потім догадався, що то якийсь нїби то „вовчий дух". На лихо в управі більш двайцяти літ працёвав по вибору земства і працёвав безкористно, честно п. Вовк: ґубернатор і ну гадати, що той „дух" іде нї с кого більш, як з Вовка. (Певна річ, що вовчий дух може йти тілько з вовка!). Земство немов на перекір взяло да й вибрало торік Вовка на президента управи. Ґубернатор не затвердив ёго вибору, земству не можна було не послухатися, вибрало воно другого президента, але Вовка вибрало радним (чи, як кажуть у нас — членом)

управи. Сего вибору не треба затвержувати нікому, значить, ніяке начальство і не може зсадити вибраного члена. Але губернатор став на своєму: „Що б не було вовка“ та й годї!... та з лютості вдався аж до мінїстра, а мінїстер до самого царя: „Ваше Величество! ратуйте борзенський повіт, а то Вовк ёго з'їсть!“ — Царь і звелїв скинути Вовка з виборної посади... А вже тут нічого не вдієш! ёго сила, ёго й воля!

Є в нашому повітї ще й інчі „достопримѣчальности“, котрі справдї таки варто уваги: біля Борзни в хуторі Мотроновцї доживають віку видатнїйші люде нашого письменства: старенький П. Кулїш з своєю дружиною (Ганна Барвінок). Може знаєте, що в останнїй книжцї „Чтеній“ московського історичного товариства д. Кулїш знов нагадав про себе, тягнучи далї своє „Возсоединеніе“.

В нашому-ж таки повітї в отій самій Парафіївцї, що заплодився був „рух“, є у д. Тарновського український музей, річ вельми коштовна, та на превеликий жаль тяжко оглядувати той музей: раз що Парафіївка далеченько від залїзницї, а вдруге в приватному домі не завждї й можна оглядувати. Національні інтереси вимагають давно, що б хто зробив і надрукував докладний спис тому музею, рівного котрому нїгде на Українї нема. Ходить чутка, здається, цілком непевна, що д. Тарновський міркує віддати свій музей у Київ, коли у Київї буде заложений громадський прилюдний музей. Хто б сему не порадїв! бо такі дорогоцїнні речи повинні бути власностію нацїї.

Борзенський повіт по обширу невеликий, 257.648 десятин: значить тілько два повіти — Кролевецький і Конотопський — на всю Чернигівщину менші за ёго. Людність те-ж не вельми велика, хоча й доволї густа; — 131.000, значить, на кожну особу припадає 1·9 десятин землї з усего повітового обшару, а коли викинути з відсїль землю неродючу: піски, болота, шляхи та лїси, та зауважити на ту, яка скуплена в руках панів, тодї побачимо, що на землю у нас вельми скупо. — Правда, вельми багатих панів у нас майже що й нема; два чи три таких, що може орудують 2—3 тисячами десятин. Відповідно великій земельній власності, так мабуть на цїлу Україну наш повіт найбільш демократичний; найбільш тут власники середнёї руки, та дрібної. Людність Борзенського повіту трохи що не вся чисто українська: є $3^1/_2$ тисячі Нїмців-зайд, та 4000 Жидів, так що-ж значать отсї 6 (тай то неповних ще) процентів захожого „иноплеменного“ люду проти 94% чистїйших Русинів! — Отся уся людність осадила близько 60 місточок, сїл і хуторів; але вельми великих зеселених місцевостей те-ж нема в нашому повітї; найбільше місточко по людности Ічня: людність ёго $8^1/_2$ тисячів, переважає людність Борзни. Далї є троє місточок — Парафіївка, Івангород і Шаповалівка — таких, що мають людности більш як по 4000; а то вже йде дрібнота.

Дякуючи тому, що великими панами, найпаче культуртреґерами с півночі, Господь Бог не надїлив нашого повіту, а наші тубольцї панки хоч потроху ще задержують на собі образ рідної матері і хоч потроху піклуються про народний добробит, земство у нашому повітї завждї займало перше місце своїм піклованнєм про осьвіту народну, звістно ведучи осьвіту на чужій мові, бо рідну заборонено. Усїх шкіл народних

на цїлий повіт 44. Певна річ — що вельми ще мало, бо одна школа припадає трохи що не на три тисячів людности і що б хоч трохи кількість шкіл відповідала нормі принятій в осьвічених народів, треба, що б у нашому повітї тричи побільшало шкіл. Але-ж на лихо справа народної осьвіти за останні роки почала підупадати і хто знає, чи сучасні „порядки" не доведуть земство до того, що воно зовсїм відречеться підтримувати такі школи, що деморалїзують нарід!

Про економічний побит нашого повіту — нехай другим разом.

ZZZ.

С Каменця (на Поділлю).

Від давних давен біля нашого латинського гробовища стояв коло дороги, але біля самих воріт на гробовищи камяний хрест, котрий навіть підчас повстання р. 1863 нікого з „властей" не вражав. Аж ось помітив той хрест сучасний ґубернатор і зараз пише до настоятеля, що б приняв той хрест „съ дороги". Настоятель відповів на те, що той хрест стоїть з давних часів, нікому не шкодячи і не він, настоятель, ёго становив; а через те не вважає за собою права викопати той хрест, не спитавшись у своєї духовної власті. — Мабуть той хрест вельми вже намулив очі ґубернаторові, бо за день чи два велено було приняти той хрест „мѣрами полиціи"... І от натовп полїціянтів заходився, викопав хрест і перетягши ёго на гробовище, так і покинув. — Значить „порядокъ возстановленъ". O tempora, o mores!!

С. П... К—ловъ.

З Воронїжа (24 ст. ст. червня).

Теперечки в нас гостює трупа Садовського; пробуде вона до 1. липця, а відсїля подається на Полтаву, у котрій пісьля двохрочних заходів трупи нарештї дозволені українські вистави. Все питання теперечки в тім, як злагодяться с полтавським антрепренером, бо він оддає театр не інакше, як на цїлий сезон.

Театр наш навіщається гаразд і Українцями і Москальвою, а московський театр з своїми оперетками через те пустує. Більш ходять на такі вистави, де є сьпіви і танцї. Усї жалкують, що бракує в трупі п. Заньковецької, котра через лиху хворобу пробуває теперечки у Київі.

Більш усїх вітають братів Садовського, Саксагонського і Карпенка-Карого. Уподобалась Воронїжцям і панї Переверзева в ролях сердитих баб і пан Єрмоленко, котрому пророкують незабаром дістати чин театрального ґенерала. В комедії Карпенка-Карого „Мартин Боруля" п. Єрмоленко так типічно вдав наймита Омелька, що оплескам не бачилось і кінця.

Пісьля сїєї пієси Воронїжцї звуть Єрмоленка не інакше, як Омельком. І справдї сёго Омелька довго памятатимуть Воронїжцї.

ОГЛЯД ПОЛЇТИЧНИЙ.

(Гостина нїмецького імиератора в Осборн. Становище Анґлї̈. Цїсарь Франц Іосиф в Берлинї. Примирє російсько-французьке. Ворушня на Критї. Вісті з Болгарії. Процес Булянже).

Полїтичний виднокруг Европи затягається що раз більше, а іменно в південно-східній сторонї виступають непевні хмари, що віщують може й недалеку вже тучу. Неминучість війни стає що раз певніщою (див. „Правда" X. 65 стор. і дальші). Нїчого отже дивного, що Австрія, Нїмеччина і Італія з свого, а Росія з свого боку піклуються, що б свої̈ сили як можна збільшити та зміцнити. Обі сторони заходяться, що б собі приєднати союзників і тим забеспечити користний добуток недалекої̈ війни. Таку мету неперечно мала подорож імператора Вільгельма II. до Анґлї̈. Нїмецького імператора витала — на замку в Осборн не тілько королева анґлїйська і цїсарева индийська, як свого гостя, але ёго витав край і нарід яко потужного володаря великої̈ держави і спорідненого з Англичанами племени. Конференциї̈ ґр. Герберта Бісмарка з льордом Салїсбюрім підчас гостювання нїмецького імператора в Осборн впевняють ще більш, що характер сеї̈ подорожі був полїтичний, та що її метою було, приєднати Анґлїю для потрійного примиря середнё-европейського. Побут нїмецького імператора в Осборн не довів вправдї до того, що б Анґлїя рішучо приступила до потрійного примиря, але неперечно інтересовані держави тїсно зближились до себе. Се характеризує ясно „Times" ось як: „Важні причини промовляють вправдї проти формальному приступленю Анґлї̈ до лїґи держав центральних, одначе Анґлїя симпатизує з намірами тих, котрі бажають удержати мир в Европі". А дальше промовляє: „Хто єсть прихильником мира, мусить бажати, що би звязок потрійного примиря був міцний, позаяк від сили того звязку залежний поступ Европи і беспечність сучасної̈ ґенерациї̈ людскости". Яке становище заняла би Анґлїя в евентуальній війнї европейській, можна додуматися с промови льорда Салїсбюрі на бенкетї роковім у льорд-майора того-ж самого дня, коли нїмецький імператор допливав до побережжя Анґлї̈. Промова Салїсбюрі — се наче відповідь на виголошену дня попереднёго на консервативних зборах бесїди льорда Черчілля, котрий домагався, що Анґлїя в евентуальній війнї европейській повинна обмежити як найбільш свої̈ зобовязання. Тимчасом Салїсбюрі, наче б відповідаючи на се, заявив, що Анґлїя не може рівнодушно глядїти на розвиток справ південно-східної̈ Европи; не може відлучуватись від спільности з Европою, до котрої̈ належить; не може допустити без відпору до евентуальних акцій і неприязних манїфестацій і не може виречися торжественних зобовязань, які на себе приняла, (се б то умови берлинського трактату). І рішучо мировий напрям потрійного примиря, основаного з метою, щоби запобігти можливим заколотам военним, відповідае зовсїм інтенциям анґлїйської̈ полїтики.

Не що давно рознесляся вість, що й Туреччина приступила

до потрійного алїянсу. Вправдї опісьля заперечувано сю вість, але рівночасно с півурядового боку виражено переконаннє, що в евентуальній війнї Туреччина не опинилась би в таборі неприязнім потрійному примирю. Сего можна тим більше сподїватися по Анґлії, котру названо тихим союзником потрійного примиря, позаяк конечність полїтична наказує Анґлії переважитися на той бік, де нема Росії, бо інтереси анґлійські і російські стоять в суперечности майже на кожнім пунктї, именно в Азії.

Приязні відносини Анґлії до потрійного примиря спиняли деякі суперечки між Анґлїєю а Нїмеччиною, викликані кольонїяльною полїтикою нїмецькою, именно в Занзібарі і південно-західнім побережжю Африки. Одначе згадані попереду конференції між ґр. Гербертом Бісмарком а Салїсбюрім довели і на тім пунктї до modus vivendi.

Дня 12 н. ст. серпня до 16-го гостив у Берлинї цїсарь Франц Іосиф, а з ёго свитою прибули там також канцлєр ґр. Кальноки, мінїстер війни і шеф ґенерального штабу. Підчас сеї гостини відбулися великі військові маневри і кількоразові конференції мінїстрів і шефів ґенерального штабу. Велике враженнє викликав тоаст Вільгельма II. підчас бенкету в честь свого гостя, імператора австрийського. Скрізь слова нїмецького імператора, виголошені енерґічно, в повнім почуттю сили союзних військ, наче чутно було оружний хряскіт. Відповідь на сей тоаст цїсаря австрийського, багатого досьвідом в протязї свого 40-лїтного царювання, була наче б оливною віткою запевнення мира; оба тоасти виявили повну сьвідомість спільних інтересів супроти грізьної тучі на сходї Европи. З австрийським цїсарем гостював у Берлинї також архикнязь Франц Фердинанд, будучий наступник австрийського престола, і з'єднав собі там загальну симпатію. З усего виходить, що гостина цїсаря австрийського в Берлинї також не була актом звичайної куртоазії, а мала цїху полїтичну. Загально впевняють, що підчас сеї гостини уложено вельми подрібну умову на всякі евентуальности над долїшнїм Дунаєм і на Сходї.

Евентуальність конфлїкту тямлять не менше Росія і Франція. С того часу, як утворилося потрійне примирє середнёевропейське, стали сї обі держави наче б природними союзниками. При ріжних нагодах проявлялися обопільні симпатії сих держав, зазначувано спільні інтереси їх супроти потрійної лїґи, однак не зроблено рішучого кроку до формального примиря. Аж тепер висунулася справа французько-російського примиря на порядок дневний. Побут російського мінїстра війни Ванновського, що виїхав „лїчитися ва води" у Віші і ёго стріча з мінїстром війни а заразом шефом французького штабу ґенерального, Мірабелем, як впевняють з добре поінформованих жерел, не були зовсїм припадкові а наперед обдумані обидвома урядами російським і французьким. Насьлїдком того в половинї липня с. р. заключили обидві держави формальне примирє. Примирє се має поки що тілько характер прелїмінарій, котрі дожидають слушного часу, що б їх місце заступили рішучі умови. Російсько-французьке примирє, зложене пі-

сьля взірця австрийсько-нїмецького, має те ж характер відпорний і містить в собі головні основи що до ґарантії обопільних теріторій. Сю вість заперечила вправдї північна аґентія телєґрафічна, але з нею вяжеться цїкавий епізод с побуту в. кн. російского Петра в Цетинії, именно, що підчас обіду двірського в присутности дипльоматичного тїла вніс кн. Чорногорський тоаст в честь російського війска і війск союзних, а промовляючи про союзні війска, склонився до французького повномочника Жерарда. Вправдї і сю вість простував французький „Temps“ о стілько, що кн. Чорногорський пив знорове Франції і Французів, котрі суть „приятелями“ „наших приятелїв“. А вже-ж таки оба сї факти характеристичні і симптоматичні о стілько, що справа російсько-французького примиря виступила на видівню полїтичну в ту хвилю, коли до потрійного примиря нахиляються і інші европейські держави, а на південнім сходї Европи виступають грізні прояви, що легко можуть довести до загальноевропейського заколоту.

Така небеспечна проява, се між иншими, ворушня на острові Критї (Кандії). Людність Крити переважно грецька, христіянська (73%), а в меншости музулманська (26%). На инші народности припадає 1%. Ворогованнє між христіянами а музулманами нїколи там не устає і при найменшім зворушенню на острові доходить до завзятої різанини.

Не що давно невдоволені турецьким пашею і лукавою полїтикою фінансовою Порти критські христіяне зібрали народне віче і ухвалили подати свої умови Портї. Спершу могла Порта втихомирити зворушеннє, взятись зараз до полагодження справедливих домагань христіян, що би поправити нелад в адмінїстрації і фінансову управу. Одначе Порта не спішилась, а тимчасом ворушня замісць чисто місцевого характеру прибрала більш небеспечний характер національний. І на Критї і в Греції роспочалась аґітація національна за прилученнєм острова до Греції і прибрала такі розміри, що Греція звернулася з дипльоматичною нотою в сїй справі до держав европейських. Вправдї держави европейські приняли вельми холодно сю ноту, а все ж вона матиме свою вагу для Греції, зміцняючи традицію пангеленську про тїсний звязок між Критою а Грецією. Мінхенська „Allg. Zeitung“ силкується історичними фактами доказати, що почавши з старинности аж до новійших часів, не було звязку між островом а Грецією. Нема що мовити, що такого звязку адмінїстративного між ними не було, але за те сильнїйший звязок національний проявився именно в часї останнёго кандіотського повстання (1867—1869). Сей звязок, піддержуваний аґітацією з обидвох боків, зроджує в европейській суспільности думку, що з рішенєм східного питання Криту годиться прилучити до Греції. Великі держави европейські не думають таким робом поладити сеї справи по волї критської людности і раді б, що б ворушню притушити в самім починї, і тому холодно віднеслись до грецької дипльоматичної ноти, а з другого боку приязно дораджують Портї. Порта мабуть послухалася сеї поради і вислала там свого повномочника Шакіра-пашу. Але ворушня прибирає щораз ширші

розміри так, що Туреччина мусила вже післати там кілька тисячів війска. Чи вспіє Туреччина притушити сю ворушню, не знати, але в кождім разї справа ся вельми небеспечна для загального мира Европи, і може легко викликати конфлїкт держав европейських.

З Болгарії звіщають, що болгарська преса урядова і приватна вельми живо стежить події критські, а виключну вину ворушнї на острові приписують полїтичній неспроміжности Туреччини. Важним проявом можна вважати виступленнє часописі Пловдив, котрої шефом єсть мінїстер справедливости Тончев. Пловдив сьміливо і явно промовляє за оглошеннєм полїтичної незалежности Болгарії. Урядова Свобода, орґан мінїстра Стамбулова відхилює сю думку не тому, що б Болгарія не мала права до того, але тому, що при теперішнім положенню европейськім се не на часї і значило б доливати олїю до вогню. В кождім разї справа незалежности Болгарії єсть важною признакою часу і полїтичних обставин сучасних.

Нарештї варт уваги процес Булянже. Акт оскарження проти Булянже, Рошфора і Ділльона, виготовлений ґенеральним прокуратором, доторкується дїяльности Булянже від цьвітня 1882 р., коли він був назначений начальником піхотної части военного мінїстерства. Сей акт виданий друком в 2-х томах. Булянже обвиняють: 1) о тайну змову проти держави, що би змінити уряд і викликати оружну ворушню проти істнуючої власти; 2) о замір перевести се на дїлї 8-го і 14-го липня, 1-го і 2-го грудня 1887 р., і 3) о спроневіреннє поручених ёму в службі скарбових грошей, що би придбати підмогу задля переведення сих замірів. Рошфора і Ділльона обвиняють о участь в змові і замірах Булянже. Сенатський суд засудив усїх трех на депортацію в місце фортечне, на утрату прав горожанських і заплату коштів процесу. Булянжисти надїялись на вибори до рад департаментових, що відбувались 28 ст. ст. липня, однак хоч в результатї сих виборів годї добачати фіяско булянжизму, а все-ж таки не має сумнїву, що Булянже не повелась проба морального плебісциту, як торжественної відповіди на акт оскарження сенату. Після того загально думають, що Булянже відограв уже свою ролю.

МІЖ БАБАМИ.

(Замісць фелєтону).

I.

Цїлїсеньких десять лїт минає с того часу, як „доктор усїх лікарських — наук“ Мукосїй-Хуторний взявся вивести „в люде“ мене і мого Опанаса. Десять лїт! який то довгий час! скілько води утїкло, не кажу вже з Днїпра, а навіть с Полтви; а скілько разів за сей час, „відповідно поступу і науцї“ перемінили свої думки і погляди, і наукові, і соціяльнї і полїтичні і моя нянька Оришка, і мій „опікун“, і мій „отець духовний“, і Клеменсо і Модестов, і Булянже і „вольний козак“ Ашінов, і Деруле̂н, і ґраф Іґнатьєв, і Федор Білєцький і Суворин, і Площанський, і Залуський і Косвірський і... Та всїх і не згадати! досить того, що така „скеля“ як Іван Наумович, і той перемінув сутану і проміняв — хоч не жінку, так релїгію, хоч не на тютюн та люльку, так на ту „благодать“, на те „даяніе“, що йдуть хоч і не від Бога, але-ж і не від самого дїдька!... Багато усего перемїнилося, не диво, що й ми за сей час зробили величезний поступ, та такий поступ, що суми ёго не зрахувати і самому Архимедові з руської ґімназії. Чого, чого ми не придбали за сей час! аж цїлїсеньких сїм альманахів і маємо надїю, що й восьмий років за два піде у Київі до цензури!... придбали надію, що Кіяне, зробивши вже за 14 лїт редакцію словаря до „Бесїда“, доведуть її до кінця трохи ранїйше, вїж на карті Европи буде вимежоване „київське королївство!“... придбали „руску — русску і русскую“ бібліоґрафію, а за неї Іван Емильянович придбав 200 р... а від Івана Емильяновича Іван Наумович придбав капелюх!.. придбали були та погноїли силу усяких „бібліотек“, хоч справжнєї бібліотеки і досї не хоче відчинити господин Богдан Дїдицький... Правду мовити, ми з Опанасом невимовно дивувалися, що Богданъ Андреевичъ „приводитъ въ порядокъ“ біблїотеку, бо з уст проф. Модестова ми давно вже чули, що Богданъ Андреевичъ зарікався ёму ще р. 1867, що коли ёго „Слово“ зникне, так він „или петлю на шею, или въ монастирь пойдетъ“ *). Відаючи, що „Слово“ зникло, ми були певні, що Богданъ Андреевичъ десь у Гошеві або що, замкнувся в келію, надяг „вериги“ тай „бичує“ себе, що б спокутувати і перед Богом і перед рідним

*) Див. „Наблюдатель“ кн. 8, стор. 144.

краєм свої тяжкі, справді тяжкі гріхи... Та були й зажурилися, аж чуємо і радіємо, що Богданъ Андреевичъ перебуває в гаразді і нанявся до „Славії“ порядкувати бібліотеку в руському Нар. Домі!... Що за добродії оті Чехи! мало їм того „добра“, яке вони дають Русинам асекурацією, так ще й руську бібліотеку взялися... асекуровати... Але вернїмося до нашого поступу. Загляньте в „Зорю“ — який там радикалїзм, кілко стрічок надруковано фонетикою. Хиба се не відвага . Найбільший поступ зробили ми на полї мислі, бо доміркувалися, що „фонетику видумали нігілїсти“... Заслуга сего відкриття належить „высокопочтенному“ гофратові Василю Ковальскому; му ёму поняли віри і запевнилися, що „етимольоґія націоналїзує, а фонетика денаціоналїзує Русинів“. Воно може бути, що се тако-ж певна річ, як і те, що „в Ірляндії є свій король Вильгельм, або що „ми ріжнимося від них тілько формально“, але що нам до того!.. Кажу, що поступу нашого не зрахувати, а вже що до поступу їх, так Боженьку милий! поступу їх і кінця не видко! Вони завели „Заведеніе“ і, сидячи в ёму, немов зайцї в капусті, доти гризли ёго... звісно гризли не стіни, доки перегризли... гризли мовчки, нишком, а як побачили, що гризти вже нїчого, — намолотили на обусї „пшеницї“, одвезли її до Петербургу, продали там на віру, а за віру добули там за неї (звістно за „пшеницю“, а не за віру) мілїон, проковтнули ёго, повалили на „Прикарпатську Русь“ — „Заведеніе“, та тоді „Проломом“ кинулися руйнувати та ліцітувати і ґрунти селян і моральність... і на руїні тій збудували свою „Червону Русь“... Потім того, набравши .. сили, гадали обложити усю Вірменську улицю і, певна річ, були б обложили, коли б не вступився був д. Гнївош.Озброєний „мончалівкою“ д. Гнївош, яко сущний „лицарь“ примусив „оскорбленіемъ“ зняти облогу, а Господина Площанського своїм „лїскованнєм“ загнав аж у Вильну... Тоді вони пустилися на прощу... спізналися там з „вольним козаком“ Ашіновим; на Дніпрі „убили муху“; з мухою в голові витинали „Комаривської“; обдурили „батюшку“ Константина Петровича, і нарештї... Але де там нарештї!.. Та хиба одні вони, — усї таки зробили величавий поступ: суми ёго, кажу — не зрахувати: досить мовити, що за десять лїт і жіноцтво і навіть „начальство“ призвичаїлися не жахатися таких слів як „соціялїзм, націоналїзм, раціоналїзм“ і ін. ін. ізми. Навіть моя старесенька Оришка не жахається вже „радикалїзму“ — коли часом які молоді безвусі паробята, перенявшись за шахами яким будь ізмом, почнуть „телефонувати“ ёго „з Европи в Азію“... Найбільший-же поступ зробили ті „реалїсти“, що за-

лишили вживати абстрактні терміни, а замісць того стали уживати термінольоґію чисто реальну, напр. замісць терміну „соціяліст“ — термин „клин“.. Небавом практика довела, яка величезна реальна користь с такого поступу! то було прийде до „начальства“ яке там „denonciations“ — і треба „начальству“ міркувати, що то таке соціялізм? чи не те саме, що й динаміт? хто то такі українофили? чи не ті-ж самї динамітчики? І скілько то часу і працї пропадало у начальства на такі міркования! отже тепер цїлком не треба „начальству“ міркувати! термін „клин“ — таке реальне, що яке б не трапилося „начальство“ — воно зразу зрозуміє, що клин — значить клин, а не панславіст, не динамітчик, не Іван Наумович, а клин, тай більш нїчого! чи він грабовий з берегів Днїстра, чи дубовий з берегів Днїпра, чи твердий, чи мягкий, — все одно — клин тай годї, і вже куди ёго не кинь, то клин: не треба значить „начальству“ турбувати свою голову і думкою про те: де затесано той клин: чи де біля „торговлї“, чи біля „сакраменток“, чи де інде, на що се знати? начальства „се не обходить“, воно бачить — клин; воно знає, що клином колють, з ёго і досить! Зараз: геть ёго!.. Скоро і благородно, а головна річ — не думаючи і мозку не турбуючи... От в отсему то і уся сила поступу! Головна підвалина „економічного“ розвою і єсть та, що б найбільшу працю зробити, страчуючи на неї яко мога менш коштів духових, моральних і матеріяльних. А вже-ж на те, що б прочитати слово „клин!..“ а потім промовили: „Клин геть!“ на се не треба ні працї, нї кошту, нї навітьдумки...

Так от то до якого поступу прийшли ми: кажу ми і кажу нїсенїтницю, бо, на превеликий жаль, нї я, нї Опанас жадної участі не брали в тому поступі; у нас на те не було нї спроміжності, нї часу! ми увесь час усе йшли, йшли, та йшли!... Ми не питалися: куди ми йдемо? на що? Ми розуміли, що ми йдемо, бачили, що йдемо „новими дорогами“, тямили, що йдемо за певним проводирем і були певні, що він приведе нас до певних людей... Він, доктор Мукосїй, і привів, але куди?... Ох! ох! Спершу нам здавалося, що доктор Мукосїй привів нас або в Румунїю, або в Голяндію, але небавом прийшла до нас „Географія“ вп. професора руської ґімназії Наталя (чи Анатолія) Вахнянина і з неї ми довідалися, що Голяндії в Европі вже нема! П. Т. Вахнянин як розгнївався, так взяв тай знївечив її*), був би він знївечив

*) Автор помиляєть ся: Голяндію знївечив був не професор Вахнянин, а доктор Вичоса, уживши неправно за свій псевдоним імя п. Професора. П. Т. Вахнянин на

і всю Европу, коли б кн. Бісмарк не спостеріг був ёго заходів та не вдався по запомогу до шкільного „начальства“, а воно зараз вступилося за Европу і ублагало П. Т. Вахнянина положити гнїв на ласку і не нївечити Европи хоч доти, доки не зробиться, „Ярославське“ герцоґство а в те герцоґство виберуть пана професора за Ваґнера...

Але слухайте, куди привів нас доктор Охрім Мукосїй. Нехай би був привів... ну, хоч до Львова, ми б і тут знайшли собі „дїло“: зранку б читали „молитвенникъ“ та пили „каву“, потім би читали „співанник“ Паньківського; перекладали б на руську мову „язичіе“ деяких підручників руської ґімназії. або „Библіотеку“ найзнаменитшого дїла; по обідї знов читали б „Додаток“ Коцовського; сьпівали б „арії“ п. Вахнянина, „досьлїджували“ б історію того Звенигорода, що Дїло знайшло на Волинї; „по каві“ знов читали б „Пропинацію“ доктора Олесницького, деклямували б „Каменярів“, забивали б паморокп, учившись „національної“ етимольоґії, а забивши в паморокп „клин“, пішли б „на пиво“... Сяка-така була б робота... Та навіть коли б д. Мукосїй привів нас був чи в Київ, чи в Харьків, чи хоч би в Дидіову, то все б таки не було... У Київі „родительный падежь“*); у Харькові „займанщина“, у Дидіовій „община“, а тут... Але-ж! де то „тут“?

Ой, ой! вже-ж нї де більш, як там, куди привів нас д. Мукосїй: в землї компромісів: в царстві petites affaires, в преславному містї Ямі, на березї широкої та глибокої річки Калюжі... Ой! ой! бодай тому Мукосїеві „стежка пилом пала“, взявся він вивести нас між людей, а привів до самісеньких... бабів!... Що б ви знали, у Ямі опріч бабів, нікого, куди не подивись, куди не озирнись усюди баба: направо баба; на лїво баба, баба на бабі їде, бабою поганяє... Що нам було дїяти? Я вже заходився був „ноги на плечи“; думаю: нехай лїпше десять лїт моїх пропаде, так-же Опанас не дав: „Не можна каже, будемо по воленцї жити, та призвичаюватись, якось воно буде. Якийсь компроміс виробимо.

такі заходи не мав тодї часу, бо сидїв тодї зо мною і с п. Поляновським „на пиві“ і писав „Женщину“... значить ёму не до Европи було, а д. Вичоса давно заздрів на славу п. Вахнянина і спостерігши, що він сидить „на пиві“, ушкварив ёго іменем знамениту ґеоґрафію... Ми с П. Т. Вахнянином небавом і схаменулись були, та ба!! часу знов не було; бо тодї саме П. Т. Вахнянин мусїв сидїти в „санаціонному“ комітетї, де тесали клин, що б підперти „Заведеніе“ а перегодом, як „Заведеніе“ впало так ми плюнули тай годї... (Додаток зецера).

*) Просимо акцентувати не по нашому на **па** а по российськи на **е**.

— Ой! Опанасе! чи не час би нам залишити компроміси? чи на те-ж ми десять років ішли, що б до компромісів прийти.

— Інакше не можна: на те ми в царстві компромісів...

— Тяжко, Опанасе! пропадемо ми с компромісами, компроміс річ небеспечна... Ти тілько зауваж от на що: сегодні компроміс, завтра компроміс, по завтрому компроміс, та так чоловік привикне до компромісів, що цілком забуде про сумлїння... Хиба не так?

— Хиба не так, хиба не те-ж саме, що привикне за возом, так біжить і за саньми?

— Одначе, яка-ж політика без компромісів?

— Та геть ти з своєю політикою! цур її! Що нам до політики...

— Нам звістно вона байдуже; а бабам без неї не можна: у них вже така поведенція: що й корови подоїти без політики не можна; тим-то у них і дївчата підлїтки, аби навчилося воно говорити, зараз в політику преться... Може їх „пре“ та „сила“, про яку колись читали ми в автобіоґрафії Олени Пчілки... Отже коли політика, то й компроміси. Та хиба ти не тямиш, що є навіть ціла наука про компроміси.

— Тямлю, але до чого вона доводить?

— Гм! до чого... до того, що люде страчують і память і очи; забувають те, що пережили, передумали, чому кланялися і не бачать того, що поперед їх...

— Еге! так, так! починають жити, „по воленції“, відповідно потребам сегоднїшного дня, робляться „вольними козаками“, ідуть в „Абиссинію“ мислі! Може нї?... Ось іди далї, ще й не те спостережеш: помітиш, що, живучи компромісами, люде цураються самі себе, лякаються власної тїні, жахаються власних думок, робляться страхополохами, страчують образ божий, дичіють, мелють язиком „съ дозволенія начальства“, а нарештї, усї і свої колишнї і чужі сьвятощі духу і волї, міряють на крейцарі та копійки! колишнї люде, стають зайцями, набіраються вдачи лисиць...

— Годї! ти все: „люде та люде“, може у людей і так, але ж не треба забувати, що ми не між людьми, а між бабами...

Ми ще раз подякували Мукосїєві за ёго провід, подякували таким словом, що, певна річ, не легко ікнулося докторові усїх лїкарських наук“. Та що с того! нам не полекшало від того... Мусили сидїти в царстві компромісів, та, хоч не хоч, а перескоч! призвичаювались до життя між бабами... Нудно було! навіть читати нїчого! Були з нами „Чети—Минеї“, так ми їх на память

повиучували, та до того донудилися, що стали жалкувати навіть, що бракує нам біблїотеки... хоч би „русской"... А треба чимсь нудьгу заморити: гадали заморимо її їжою: і почали!... двичі снїдаємо, обідаємо, підвечіркуємо, вечераємо, їмо, їмо, їмо, а їсти ще більше хочеться і нудьга не проходить. Почали були й „на пиво" ходити — не минає нудьга. Ідемо якось „с пива" та журимося, а на зустріч нам баба Наталка: тиць нам в руки зеркальця шматочок.

— Купіть, каже.

Здвигнув я плечима! що їй казати? купити!... на що воно нам, не купити баба розгнївається обнесе... купили. Опанас і питається у Наталки:

— На що, бабусю! продаєш шматочками? чому не ціле? Лїпше б було.

— Ба! каже Наталка: і сама про те знала, що лїпше б було цїле. Та бачте, така вже наша доля. Давно якось, спромоглися були ми гуртом придбати собі зеркало і що за добряче зеркало було і не сказати! Трапився якийсь малярь; він нам раму помалював, та такі визерунки повиводив, що й „чужі" люде хвалили. Доглядала те зеркало баба Горпина: берегла ёго, не то що мусї, а порошинї було не дасть на ёго сїсти... вона у нас чистючка. Наші баби, поздоров їх Боже! з довгими язиками і почали всячину вигадувати про Горпину, вона й розгнївалась: „Беріть, каже, ваше зеркало"... пішло зеркало по руках... ходило, ходило, та догляду ёму не було... взяла я ёго до себе, положила в пекарнї, сама пішла на бесїду до когось, потім „на пиво", про зеркало байдуже, а тим часом напасні мухи так і вкрили ёго! геть чисто знївечили, нїчого в ёго не видно стало... давай я ёго мить, тай упустила з рук!.. воно в помийницю!... тілько забрязчало!... бідна моя головонько!... якої я шкоди наробила!.. Та думаю собі: що-ж журбою не поможеш! позбірала шматочки та оце й продаю"...

Глянули ми з Опанасом в той шматочок і самі себе злякалися! Господи!

— Опанасе! — кажу я, — що за знак: їмо ми, їмо, тілько й робимо, що їмо та пємо, а глянь, як с тїла поспадали.

— Таке, мабуть, вже тут повітря, — каже Опанас: — звістно не те, що в нас: мусимо і ми по тутешнёму! У нас — допадеться людина до їжи, так аж за ушима тріщить, а баби народ „делїкатний", лизне язиком, тай назад...

— Такий вже в їх звичай, чи що?

— Не то що б звичай, а, здається, таки вже... хто ёго н зає і що!... бач у нас люде або „без релігії", або „індиферентисти",

або „штундові“, а тут не те!... На що вже баба Мотря — яка „раціоналїстка“, а й вона проводить „во многоядениі нѣсть спасенія“... Одно слово — народ „вірний“ і нехтує плоть, що б спасти „душу“... тим то й не доїдає, не досипає. А через те виходить отщо: по законам фізіольоґії язик мусить своє взяти; коли нема ёму роботи з їжою, він починає телюпаться в порожному роті, бється, куди попало: чи то об зуби, чи об піднебіннє; ёму байдуже, аби клепати, аби свою роботу справити... От через що часом бабяча розмова нагадує тобі щось більш похоже на те, як гуде росколотий питунець, ніж на людські слова... Воно б байдуже, коли б через те інколи начальство не турбувалося, а то бач яке трапляється: бовкне часом язик у баби Параски, а „начальство“ не дочує, не розбере, думає що то: чи не... ну і теє...

Сидимо у Ямі, нудимося, зовсїм охляли і тїлом і духом; аж ось якась спасенна душа наслала до нас кілька книжочок скомпонованих „українофілами“. Перечитали одну — і з неї довідалися, що Єкатерина II., (та, що закрепостила була український народ) була „гуманнѣйша“... далї помітили тут-же і рецепт, як в ґімназіях треба чинити „обрусеніе“ українських дїтей... Прочитали другу — і ще більш зрадїли! Д. Мищенко врозумляє нас, що у Галагана не було просьвітних традицій, доки не просьвітив ёго якийсь Чижов... Читаємо трейтю... Як перечитали трейтю книжечку до кінця, Опанас зараз за перо, і давай писати свою автобіоґрафію, почавши її так: „Ще тодї, як я не бачив вї преславного міста Миргорода, не тямив, що є на сьвітї річка Полтва, одно слово, ще тодї я не родився, а перебував во чреві матері, я був вже сьвідомий, що я великий чоловік! на третїм роцї мого віку, значить ще 1819 р., я вже тямив, що українсько-руська справа погибне, коли не стане на ґрунтї соціялїстично-космополїтичному; на четвертоми роцї я вже спостерегав помилки Олександра Македонського, а на 5-му власним розумом дійшов до того, що усї люде дурні а вї!...“ Доки Опанас писав свою автобіоґрафію, я читав „Зорю“ (спасибі д. Борковському, нехай ёму легенько ікнеться), прислав менї 7 і 8 числа) читав і радїв, що і в орґанї товариства ім. Шевченка починає потрошку пробиватися тенденція обрусенія... і так менї стало через те легко на душі, що й не сказати! Менї здається, що я не в Ямі, а десь на березї якогось пречудесного озера і марію про „загально-людську“ культуру, осьвіту, мову, письменство, про „загально-людську“ рівність“.. мабуть я чи не промовив сего голосно, бо Опанас як грімне на мене: „А про загальний кнут — чому не згадуєш??“ Я аж здрігнув

і хотїв вже сваритися з Опанасом, аж ось двері — рип! дивлюсь: баба Параска.

— День добрий!

— Магай біг!

— А годї млинчики справлати; ходїм...

— Куди?

— На віче!

— Ба, ба! на яке?

— Ми спорудили своє віче, що б порадитись, та обговорити нужди і потреби нашої вітчини... ходїм. Ми за шапки, та прожогом за Параскою на Оперну вулицю під „Лева“.

Іван Іванович Іванов.

БІБЛЇОҐРАФІЧНІ ЗАМІТКИ.

А. Лазаревскій. Описаніе Старой Малороссіи. Томъ І-й. Стародубскій полкъ вып. 1 и 2. Кіевъ 1888—9 г.

Імя А. Лазаревського давно відоме: трохи чи не трийцять вже лїт від часу до часу зустрічаємо працї єго, по історії України, але на превеликий жаль не помічаємо в працях д. Лазаревського жадного поступу в поглядах. Той занадто вузький погляд, з яким він виступив в своїх „Посполитыхъ“, не тільки не поширшав, а здається ще більш повузшав: якоюсь занадто сухою думкою, якимсь бюрократизмом дише і остання єго праця, назву котрої ми виписали в горі. Мусимо сказати, що назва сїєї працї не відповідає змісту. Беручи в руки книжку д. Лазаревського, ми сподївалися, що тут, немов в зеркалї, побачимо життє „Старой Малороссіи“, життє приватне, родинне, соціяльне, економічне, але-ж ми вельми помилилися і запевнилися тілько, що назва книжки не відповідає її змісту. Правда, що автор „Описанія“, як нам здається, уважає і сам свою працю нї за що більш, як за матеріял для історії, але-ж і тут не справдилися наші надії: раз автор майже нічого не дає задля історії володїння землями у козаків, а вдруге, той матеріял, який він подає задля панського і інчого володїння землями, не всюди певний, а де інде цїлком не певний. Тим часом послухайте, яку задачу становив собі автор: „Звести до одного цїлого матеріяли зібрані за довгий час задля історії заселення, землевладїння і управи Україною“. Сей „довгий час“, починається від р. 1654, коли Україна пристала до московської держави і кінчиться р. 1782. За сей справдї довгий час мо-

сковський уряд кілька разів справляв описи України! От в тих описах і лежить дорогоцїнний матеріял задля дїйсного широкого розгляду життя України і задля історії, володїння землею. Д. А. Лазаревський взявся звести той матеріял до купи. Задача вельми важна, за неї кожен мусить подякувати д. Лазаревського; але-ж дякуючи, мусимо вимагати, що б матеріял подавався, чи сирим, чи науково обробленим, а тільки що б певним таким, яким він зберігся в оригіналї, Прирівнявши „Описаніе“ д. Лазаревського напр. до Румянцовського опису України, спостерегаємо часом велику ріжницю: часом в „Описанiи“ не знаходимо селитьб заведених до Румянцовського опису. Трапляється ще гірше: часом в книжцї д. Лазаревського можна здибати (напр. на ст. 177) цїлком, діяметрально супротивне тому, що бачимо в оригінальних документах. Напр. про село Обуховку Лазаревський повідає, що воно „входило въ составъ магистратскихъ селъ до 1716 г.“ а тим часом в дїйсному документї стоїть про се саме село, що воно „по изгнанiи (Хмельницьким) ляховъ было въ вѣдомствѣ полковомъ и на ратушъ (магiстрат) не належало.“

Маючи на думцї подати нашим читачам широку розвідку (див. вип. IX і X) про всї інчі матеріяли, які досї оголошено за для історії володїння землею по Українї і тодї повказувати д. Лазаревському цїлу купу єго помилок, ми тепер звернемо лишень „увагу“ на те, що автор „Описанія“ перемішує в одно, два ріжних розуміння: він не відріжняє села ратушового (магістратського) від села „въ диспозиціи гетьмана и войска“. Між обома розуміннями ріжниця вельми велика, а тим часом автор, чи не знав сїеї ріжницї, чи не звернув на неї уваги, та на стор. 167 каже: „Сухосѣевка находилась (перебувала) въ диспозиціи войсковой, т. е: входила въ составъ магистратскихъ селъ“ і т. ін.

Отака непевність робить неможливим уживаннє працї д. Лязаревського навіть яко матеріялу за для історії. Велика шкода! тим паче, що ми досї не маємо не то, що б історії володїння землями по Українї, а навіть мало маємо оголошеного певного матеріялу для такої історії, хоч і відаємо, що він гине по архівах. А через те нїхто з нас запевне не скаже про те: які переміни в формах, хоч би володїння землею, сталися по Українї через рух за часу Хмельницького і пісьля „вигнання Ляхів“ з лївобережної України. Ми гадаємо, що коли будуть оголошені усї потрібні на те документи, так запевнимося перш усего, що у нас багацько зайвого прикинено на рахунок військової старшини і в так званому „разграбленiи“ земель . і що „разграбленіе“, так самісенько як і закріпощеннє по Лївобережній Українї, справив нїхто більш як московський уряд. Цїлком натурально, що перш нїж закріпостити народ в неволю, треба було зруйнувати єго економічний побит, довести

народ до тяжких злиднів, пограбувати у його землї, а тодї вже убогих і голодних повернути в кріпацтво. І все те провадилося іменем „общихъ русскихъ интересовъ“, іменем „общого блага всѣхъ подданыхъ.“

Отже коли б „Описаніе“ д. Лазаревського подало нам трохи більше і трохи певнїйших фактів побиту економічного, то прирівнявши тодї ті факти до сучасних земських описів, легко б було помітити ті добутки „общаго блага“, до яких привели Україну „интересы всѣхъ подданыхъ.“ Ѳ. В.

---

1) На Вкраінї. Вірши, піснї і переспіви Івана Тарасенка. 1889. Київ; 8-ка стор. 79, ціна 40 коп.

Перечитавши Тарасенкову книжечку, зложену з 77 коротеньких віршиків, не можна вгадати, па що він дав їй назву „На Вкраїнї“? Нї про що таке, що б хоч на крихотку було українським або характеризувало Україну з якого будь погляду, тут нема нї слова. Більша половина віршів „співає“ про соловя і стілько того „соловя“ напхано, що інчого читача Тарасенків соловей може довести до того, що всякий соловей остогидне. Далї Тарасенко „співає“ про „кохання“; але в тому коханнї жадного чуття нема, самі лишень слова, слова, слова, все про „милу“; потім „про наших жінок, та все то жінки якісь не суразні, більш не суразні, нїж той „місяць ситий“, що „пороздував повні щоки і взявся у боки“ (sic!) Се така „поезія“ на стор. 67. Нарештї книжечка і поезія Тарасенкова кінчиться... „свинею“. Не ймете віри? Слухайте: якась мати промовляє до сина: „Оженися синку, аби швидче! Возьми собі про мене хоч свинку. Аби вона не хрюкала“ А син на те відповідає матері: „Вам гарно казати; а як менї та прийдеться свиню цілувати“... (ст. 79 і остання!). Виходить: „соловей, мила, жінки і свиня“, де-ж сего нема і чого так, що се належитість України? Про се можна „віршовати“ усюди і в Московщинї і в Іспанїї і в Бушменїї; а ще лїпше нїгде не віршувати і не нївечити часу і паперу, та не турбувати бідолашного цензора читаннем „поезії“ про свиней...

2) Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи. В. Науменко. Кіевъ 1889. Вел. 8ка стор. 90, ц. 60 коп.

Нашій мові поталанило сего року на граматики. Вийшла граматика Д-ра Ом. Огоновського; складав, та невідаємо чи надрукував, граматику Д-р Смаль Стоцький, а от і трейтя д. Науменка. Правда, тут не стоїть слово „граматика“, а лишень „обзоръ“, але-ж гадаємо, що се вже не авторова вина. Тепер було б вельми пожаданим, коли б чоловік тямущий роздивився спеціяльним оком фільольоґа усїх отсїх працях і видав про них пауковий присуд. На пашу думку Науменкова праця є останнїй добуток с того, що досї дала наука про нашу мову, добу-

ток, до котрого автор чимало додав і власних спостережень. По думці д. Науменка про фонетику нашої мови хоч і багацько було писано, але більш с погляду спорадичних проявів в мові, ніж в систематичному строї її; тим то автор взяв собі за мету „показати в системі фонетичні ознаки сучасної українсько-руської мови... беручи за основу те „слободсько-українське нарічіє“, що сталося ніби фундаментом за для нового українсько-руського письменства“... Отже будемо сподіватися безсторонного суду специялїстів, як д. Науменко виконав свою задачу. Книжка д. Науменка, опріч її ваги наукової, має ще й інчу: вона стає сьвідком Українцям, що в кого є хист, і охота, у кого душа і серце не заплїснїли салом, той завждї зуміє щось робити, не ждучи „доки мине лихолїттє“ і що не може нїколи наступити такого лихолїття, що б людям с царем в голові і з Богом в серці „не можна було нїчого робити.“ Лихолїттє, яке давно вже переживає Україна, повинна тілько спиняти людей, що б вони не писали на користь тому-ж лихолїттю тенденцийних „некрологів“ та не промовляли „рѣчей“ не відповідних інтересам того краю, сином котрого вважає себе бесїдник... Те-ж лихолїттє повинно так само не давати людям в своїй „чудаківщинї“, провадити „обрусеніе“, та кидати на людей культурною „катківщиною“ за те, що вони не мають сили перегризти залїзні гратки „общерусскої“ тюрми і будучи сьвідоми своєї несили, пильнують, не гукаючи, кувати ту зброю, що „без огня і меча“ неминуче колись повалить всякі тюрми, збудовані катківцями всякої масти і духу. Ми сердечно вітаємо книжку д. Науменка яко ознаку того, що люде починають росплющувати очи! Час добрий!

---

1) Чайченко В. Без хліба. Оповідання, Київ 1889. Ціна 10 коп.

2) П. З. Р—ой. Чорноморці у неволі. Опов. Київ 1889. Ціна 10 коп.

3) Бораковський Г. Де два цілуються, трейтій губ не протягай. Водевиль на 1 дію. Київ 1889. Ц. 25 коп.

4) Бораковський. Влюблюнный жид. Водевиль-шутка въ 1. дѣйств. Друге виданье. Київ 1889. Ц. 25 коп.

5) И... П. Довгоязика Хвеська. Оповід. Київ 1889. Ц. 10 коп.

6) Ванченко К. И. Вечір на хуторі, або Василь та Галя. Лѣтняя деревенская сцена изъ малорусской жизни, в 1 актѣ. Київ 1889. Ц. 20 коп.

7) Веселий оповідач. Сборникъ анекдотовъ и разсказовъ. Кіевъ. Ц. 20 коп.

8) Потапенко В. Над кручею. Эскизъ. Київ, 1889, Ц. 15 к.

9) Кононенко М. Москаль, змій та царівна (казка) в 2-х (на дві ?) частини. Київ, 1889. Ц. 15 коп.

За одного рубля і шістьдесять копієк придбаєте на базарі, чи те пак: „въ книжномъ магазинѣ“ д. Гомолинського у Київі усї отсї девять.. книжечок, зложених у 16-ку і разом усї вони, хоч надруковані інчі й вельми буйними літерами, напр. „Хвеська“, чи постачать і 10 аркушів, але-ж усї вони стають певними сьвідками того сумного становища, до якого російські „порядки“ довели наше письменство на Україні. Не ми будемо ганьбити, або дорікати д. Гомолинського за отсї видааня: певна річ, що велика більшість отсїх книжечок — полова, та що-ж маєте робити і за них наша дяка видавнику. Раз те, що поміж половою Бораковського, И. П., Веселого Оповідача і т. інч. знайдете і добре зернятко Чайченка, а то і Кононенка; а друге, ще важнїйше: лїпше животїти людям хоч половою, коли вже російське „благо“ не дає хлїба і пильнує виморити людей голодом. У нас в Галичинї і нема того „блага“, а тимчасом не без полови і у нас, тілько що нашу полову сїють часом і не Гомолинскіе...

10) Іван Левицький (Нечуй). Чортяча спокуса. Оповідання. Друге видання. Київ, 1889, в 8-ку стор. 52, ц. 12 коп.

Славний наш письменник Іван Левицький не кладе пера, не жде, оки мине лихолїттє, і працює задля загальної користі українсько-руського народу, пишучи нові оповідання і видаючи старі. З нових, ще не надрукованих творів єго — знаємо велику повість „Над Чорним морем“ і меншу „Афонський пройдисьвіт“. Обидві небавом підуть до друку і стануть новою оздобою нашого письменства. — „Чортяча спокуса“ — річ вже відома, бо була надрукована в одеському альманасї „Нива“. — Нове виданнє споружено на доброму папері, вельми чепурне і дешеве, так що по дешевості не можна й рівнати єго до видань д. Гомолинського. Напр. „Довгоязика Хвеська“ (24 стор.) продаєть ся по десять коп., а коли б се оповіданнє надрукувати такими лїтерами як „Чортяча спокуса“. так вийшло б з єго не більш 7 сторін!.. Значить: д. Гомолинський майже що читирі рази дорожше! бере 10 коп. за те, що д. Левицький продає за 3 коп., не вважаючи вже й на зміст!..

ЛИСТИ Т. ШЕВЧЕНКА І ОП. МАРКОВИЧА.

Лист Шевченка до редактора „Народнаго Чтенія" А. Д. Оболонскаго.

М. Г. Александръ Демяновичъ!

Стихотворенія, которыя Вамъ нравятся [1]), выпишите изъ прилагаемой рукописи; я не имѣю времени [2]). Рукопись оставьте у себя до будущей субботы. Вашъ покорный слуга Т. Шевченко.

Предложите перевести [3]) Курочкину [4]) то, что Вы найдете удобопереводимымъ [5]).

Лист*) Опанаса Василевича Марковича

до Олександра Шишацького-Іллїча, писаний 31 серпня 1858 з Немирова (на Поділлю).

Шановний Добродїю Олександро Василєвичу!

Вельми рад я спізнатися з вами хоч за вічи. Се спершу нїж дїло. Спільня праця в етноґрафії — чи то близша, чи дальша — так неминуче потрібна, що без неї чоловік, хоч перерветься — нїчого не вдіє сам оден. Ви се тямите не згірш за мене; але говорячи про се, я хочу виявити бажаннє, бути і задля вас чим небудь користним, яким ви хочете бути задля мене.

Потім дайте менї щиро подякувати вам за підмогу „Черниг. Вѣдомостямъ", з них хоч і порозрізнювані аркуші доходять і до нашої

---

[1]) Нравиться = подобатися.

[2]) Нема у мене часу, або — я не маю часу.

[3]) Перевести = перекласти.

[4]) Василь Курочкин — видавник сатиричного російського журнала „Искра', (1860—1871) і перекладчик на російську мову віршів Беранже, перекладав деякі поезії Шевченка.

[5]) Трудно вгадати, як розумів Шевченко се слово: чи перекласти те, що дасться зручнійше перевести на російську мову так, щоб було найблизше до ориґіналу, чи може перекласти те, що швидче дозволить цензура? Здається, треба гадати перше, бо того часу, як наш (тепер вже небіжчик) земляк О. Д. Оболонський, родом з Гадяцького повіту, здається, видавав в Петербурзї російською мовою „Народное Чтеніе" се б то рр. 1860 і 61 цензура в Росії, як і громадське життє були доволї людські; була цензура тодї при мінїстерстві осьвіти, а не внутр. справ, як нинї, і не лютувала так, як тепер. — Ориґінал сего листу у вп. професора Л. у Київі.

*) Лист писаний російською мовою. Шишацький був тодї редактором „Черн. Ґуб. Вѣд. — Ред.

країни. Будьте ласкаві не покидайте їх, доки не придбаєте собї наступника, отак як я знайшов Білозерського *), а Білолерський Вас.

Прегарний добуток Вашої працї „Сборникъ **) Малороссійскихъ пословиць и поговорокъ, Черниговъ 1857“, став вже загальним добром: він давно є у мене. Невже опріч отих, більш як 1500 перлин, Ви ще маєте 2000? коли такий ваш рахунок, то менї не здаються тяжкими ті умови, що ви подаєте: лихо тілько, що я без грошей, тай не сподїваюся, що б небавом були вони в мене. Бажаннє пустити книжку мою дешево, через друкарські видатки, не обіцяє менї зиску. Значить я не тілько не посилаю нинї до вас грошей, але не обіцяю і на будущину. От сїєю міркою ви й мірятимете мою щиріcть і судитимете про мої заходи, та відповідно тому і чинїть. Зовсїм натурально і вам і менї подумати: з якої-ж користі ви дїлитиметеся зі мною? коли, видаючи самостійно свій збірник, ви можете де-що зискати? Зробіть своє діло, як гадаєте: се б то видавайте самі свої приказки. Нї ви менї, нї я вам — оден одному не пошкодимо. Моя книжка ледві чи вийде ранїйш літа того року, се може й в осени, або зімою. Я ще геть не викончив працї... а ще-ж цензура, друковання, та ще й переписування, редакція... Я гадаю зшитки свої перевести через кілька дотепних рук і здається навіть свого підпису не надрукую. А коли надрукую, то се буде недоброю ознакою: се значитиме, що ті, до кого я вдавався, що б поправили мою працю, вельми мало вложили своєї. Більш за все і перш за все я бажаю, що б книжка вийшла гарна, що б її люде читали, та що б с читання була користь. Се б дало етноґрафові міцні основи, а письменникам певний склад народної речи і думки народної. Моя роскладка прямує, що б систематично уложені народні приказки дали опис природи, побиту, моральних і духових завязей нашої України від Карпат до Кавказу. Хоч би випали усї добрі умови і удачи, то все-ж отсе буде нї що більш, як тілько проба, але-ж проба не без користі. Поможи Боже! що б хоч не швидко, а довів я до кінця сю справу. Тимчасом — не певний сам в собі, я мушу через те поспішати з виданщо б думка і праця непропали без сьлїду, та що б інчі люде, що вдатнєм, вїйші і щасливійші за мене вели далї те, що я почну.

Висловивши щиро свої гадки, усю довгу процедуру і пересправу працї моєї, я майже певен, що ви не лишите мене без запомоги і спо-

*) Білозерський Микола — Василїв брат, був редактором тієї-ж часописі с кінцем 1853 р., він видав у Київі р. 1856 „Южно-Русскія Лѣтописи“. — Ред.

**) Сей збірник (віджиток з „Черниг. Вѣд.“) Шишацький переробив, додавши до его велику силу нових нових приказок, переказів і пісень, та смерть не дала ему надруковати. Манускрипт сей не що давно знайдено і він бережеться в добрих руках. Такі скарби треба берегти задля національного музею. — Ред.

дїваюся, що зрозумієте мене, коли скажу, що хочу добути ваші чернові в оригїналах зшитки і манускрипти надрукованих вже і ненадрукованих ще приказок *). Може ви ще двичі постигнете надрукувати недруковане ще, але тоді для мене дуже трудно буде користуватися, і головна річ — не с таким зиском. Може матеріяли ваші, дійшовши до мене заздалегідь, переверну́ть до гори ногами цїлі віддїли в моїй розкладцї, але-ж потім вже то вони можуть зробитися тільки хвостиками, пришитими механїчно. Ви лишіть у себе з усего певні списки і видавайте, коли і як ви бажаєте собі, а за кошти ваші на списки, я винагороджу вас злишком примірниками. Та ще будьте ласкаві! зверніть увагу на місцевості, де записані ваші матеріяли і на руки, з яких придбали ті матеріяли, найпаче отой стародавний збірник**), що гадаєте ви з XVI, або с початку XVII в. і через що ви так гадаєте? До слова про сей збірник: до мене пише Ніс Степан Данилович — загальний наш приятель і людина не докорена ще нїколи за яку будь помилку, що вашому тому збірнику лїт 80, значить він вже XVIII в.

Кількома примірниками винагородити вас, се залежатиме від того, раз — як придасться ваш матеріял для нашого збірника, де певне зустріпеться чимало близнят; а вдруге — від того, як працёватимете і ви і ті ваші помічники, від яких сподїваєтеся присилок. Отсї присилки, як приходитимуть до вас, будьте ласкаві, пересилайтедо мене. От с такими умовами, я лишаючи за вами право видати ваші приказки поперед мене, а потім хоч би й одночасно зо мною, обіцяю вам 35—100 примірників. Коли ви думаєте, що така умова не відповідатиме вам, так будьте ласкаві, напишіть до мене про ваші умови. Та ще от-що: оте, що я казав про себе, що може на полїтурцї й підпису свого не дам, — не йде до Вашого і в загалї до імен помічників моїх. Навпаки! Ваші імена, опріч передмови, а може й наголовку, зустрічатимуться часто і в серединї: напр. я вважатиму за обовязок, біля кожної приказки з вашого старинного збірника, коли її не буде нї в однїй країнї записано за наш час, додати ваше імення, яко чоловіка, що зберіг перли народні, стертії часом. Все отсе, звістно, дурниця, як прирівняти до тієї духової данини, яку ви придбаєте собі від нас сучасників, від будущих поколїнь і від усїх друзяків осьвіти і національности за вашу любов до них і прихильність до сумирного,

*) Зшитки надрукованих вами приказок треба менї на те, що б відшукати цїкаві варіянти тай придбати те, що позабороняла цензура. Вже-ж певна річ, що про останнє не хвалитимуся в передмові. (Додаток Марковича).

**) Річ іде про збірник віршів Климентія: той збірник Шишацький знайшов в одному монастирі південної Чернигівщини. Чудно, що така тямуща голова, як Шишацький — гадав, що той збірник належить до XVI або початку XVII віку! — Ред.

але доброго і, по правді мовити (пийміть віру душі моїй на слово, дорогий земляче!), безкористного діла.

Коли ми зійдемося на умові, пересилайте до нас літературні новинки що час — за часом трапляються в Чернигові. Найпаче інтересують мене відбитки з „Вѣдомостей". Напр. післи мого ви надрукували старинний протокол, ще давнійший. Як би я бажав добути з ёго відбиток! Деякі гроші на перші видатки по моїм просьбам, ви можете роздобути, коли візьмете у Трохима Петровича Дорошенка на продаж кілька примірників Марка-Вовчка.

Поручивши себе Вашій прихильності, зістаюся, нетерпляче сподіваючись вашої відповіді, ваш покірний слуга А. Маркович.

PS. Лишилося місце, користуюся, що б ще більш заінтересувати Вас моїм збірником. Про ёго богацтво судіть с того, що с 1150 приказок, присланих до мене нещо давне М. М. Білозерським, 200—250 тілько лишилося, як прирівняти до того, що є вже у мене, а все останнє — є вже в збірнику. З Вашого друкованого збірника прийшлося взяти ще менш, через те, що у вас більш передруку, ніж у него перепису з друкованого. З окремих відділів на одні теми з назвами історич., етноґрафіч. (властиво назви народів: лях, цигаи і інч) і ґеоґрафіч. 200, а з варіянтами 300 приказок. На Бога 130, без Спаса-духа, без усего однорідного, тілько Бог, опріч варіянтів, с котрими буде з 200. Місцевість я зазначую тілько повітами, інколи так трапляється, що приказка записана в повітах — оден від одного на тисячі верстов. От воно яка кревність мови і народної словесності і історії!

Сьмію спитатися: хто отой Гатцук*), від котрого ви отримаєте приказки? Вволіте моїй цїкавості, не бійтеся, я не перебю вам. Коли нї задля чого інчого, то ради спокою власного, не вдаючись до ёго, я ждатиму Гатцуківщини від Вас, Добродїю, коли буде ласка.

---

*) Гатцук Микола, що видав „Ужинок рідного поля", здається ще, дяка Богові, живий, здоровий і сидить, мабуть, в Проскурові. — Ред.

Н. Д. ЗАІОНЧКІВСЬКА.

(Некрольоґ).

На гробовищі письменства російського насипано нову могилу: 7 (19) червня спочила в Петербурзї Надежда Дмитрівна Заіончків-ська, що підписувала свої лїтературні твори прибраним іменем: В. Крестовський. Родилася Заіончківська р. 1825; на ниві письменства російського виступила р. 1847. Писала і вірші, але небавом залишила їх. Прозою вона написала вельми багато оповідань і романів. Усї писання Надежди Дмитрівни дишуть не тілько реальною правдою життя, але щирим сердечним теплом, котрого так бракує у наших „реалїстів“, і без котрого твори письменника не можуть впливати на публику. Глибиня чуття і сила душевного аналїзу — от ті важнїйші риси, що переходять по всїх творах Заіончківської. — Остання праця її надрукована ще в сёму роцї. Більш за все друкувала вона свої твори в „Отечественныхъ Запискахъ“, одначе лїпші з її романів „Въ ожиданіи лучшаго“ і „Большая Медвѣдица“ — надруковано — перший в „Русск. Вѣстникѣ“, тодї ще, як Катков правив у ёго лїбералїзм і анґльоманство, а останнїй в „Вѣстник'у Европы“. Опріч творів ориґінальних Надежда Дмитрівна чимало перекладувала художественних творів на російську мову є француської і італїянської. — Не тілько лїчба написаного Заіончківською, але вага того, що вона писала, сьвітлий розум і праця писательки — становили її на перше місце поміж російськими писательками. Багацько є у Заіончківської такого загально-людського, що варто б було перекласти і на українсько-руську мову, та тілько перекласти не так, як перекладено „Обломова“.

Варто уваги, що Надежда Дмитрівна спочила в таких злиднях, що нї защо було поховати! .. Похорони справив „Литературный Фондъ“ та редакція „Вѣстника Европы“...

ОСИП ЛОЗИНСЬКИЙ

сьвященик-ювилят перемиської епархії, приходник в Яворові упокоївся 30 ст. ст. липня (11 серпня).

Покійник був сином сьвященика, ур. в селї Вірку, під Перемишлем, 20 грудня 1807 р. Вже на провеснї руського лїтературного руху в Галичинї виступив він на ниві лїтературній, видавши 1835 р. в Перемишлї етноґрафічну студію п. з. „Ruskoje wesile opysanoje czerez J. Łozińskoho“. Ся праця показує, що Лозинський зрозумів добре, де находиться криниця, є котрої треба руським письменникам черпати живущу-сцїлющу воду, що би оживити завмерле руське письменство. Студія Лозинського надрукована латинськими

буквами, позаяк в часописї „Rozmaitości“ помістив він ще 1834 р. розвідку п. з. „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego“. Лозинському дав добру відправу за сей проєкт Маркіян Шашкевич в брошурі „Azbuka i abecadło, uwagi nad rozprawą o zaprowadzeniu abecadła polskiego do pisma ruskiego, napisaną przez ks. Łozińskiego“ в Перемишлї 1836 р. Сей проєкт Лозинського причинив ёму чимало неприємностей, проти ёму виступили і ёго власти, хоч він друкував свій проєкт не без відомости тодїшнёго епископа Снїгурського. Опісьля видав Лозинський в 1846 р. „Gramatyka języka ruskiego, Przemyśl“, однак коли на з'їздї руських учених 1848 р. у Львові всї рішучо виступили проти вживання латинського абецадла в рускім письменстві, Лозинський перемінив свій погляд. В 1859 р., коли ґраф Ґолуховський бажав урядово накинути Русинам польске абецадло, засїдав Лозинський в комісії, покликаний до тої справи, поруч з іншими виднїйшими Русинами і заявився рішучо проти польского абецадла (див. Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, Lemberg, 1861, стор. 158 і д.).

Лозинський був щирим і ревним дїячем на полї полїтичному (яко посол в першій каденції сойму галицького(1861—1867) і голова „Руської Ради“ в Перемишлї) і просьвітно-лїтературному.

З лїтературних праць ёго замітна ще „Галагивка“, розправа етноґрафічна про великодні сьвятки (Зоря яко Альбум на р. 1860), цінні матеріяли до історії руського руху в 1848 р. (Дѣло 1883 ч. 61—63) і „Руска ґвардія въ Яворовѣ, споминка зъ р. 1848“ (Дѣло 1885 ч. 127) і з давнїйших росправа „О образованю руского языка (1849)“. Лозинський трудився також на ниві популярного письменства (в книжочках тов. Качковського) і церковного (проповіді). Жаль тільки, що покійник в своїх лїтературних творах не вживав мови с тої криниці, з якої зачерпнув цінні матеріяли задля своїх студій етноґрафічних. Все-ж таки ёго етноґрафічні роботи і сегодня мають свою вагу. Нехай-же земля ёму пером!

СУЧАСНА ХРОНЇКА.

(Економічні і аґрарні відносини на Українї і в Галичинї. Арештовання в Попівцях. Арештовання і ревізії у Львові і на провінції.)

Заведемо кілька фактів, що так чи інак стосуються до економічного побиту. Україна покрита була колись густими гаями, найпаче Волинь і Чернигівщина, але і батьки і дїди наші не звертали великої уваги на велику вагу лїсів в економії цїлого краю і плюндрували їх. Але найгірше сприяло плюндрованню межованнє, в Чернигїщинї і в Полтавщинї року 1860 і досї ще не скінчене. Межованнє — се була вигадка панів: вони гадали, що б за помочею межовання хоч трохи вернути ті страти, яких наробило їм визволеннє крепаків і потроху вони встигли сего: коли не в усїх панів побільшало землї, то майже всї вони попромінювали піски на добрий чорнозем, але крестяне і козаки через

те межованнє понесли тяжку страту; найбільше межованнє пошкодило лїсам; нїде, як наприклад в Прилуцькім повітї цїлі просторонища лїсів обернулись в піски. Отже торік схаменувся уряд і видав такий закон, що забороняє безбач рубати гаї. Кожен закон, а найпаче економічної ваги тодї тілько буде користним, коли виходить з основи краєвих потреб і відповідає звичаям народним і умовам життя. На лихо российські культурники сего не тямлять, а через те і новий закон про лїси наробив ще більше лиха: люде, навіть панки не зрозуміли канцелярських викрутів; їм здавалося, що усі ліси відбиратимуть на царя і, що моги було, кинулися рубати і плюндрувати лїси, через що пішла нова економічна руіна на користь жидів жмикрутів: порубане дерево пішло в таку безцїнь, що на приклад в Прилуцькім повітї кубічний сяжень дров раді продати в лїсї за два-три карбованцї, тай на ту цїну купцїв нема. Жиди змовились якийсь час не купувати, або купувати дуже дешево, а тимчасом нарубане дерево гниє. По інчих містах, як бачимо, люде тяжко бідують за паливо, найпаче під таку холодну зіму, як була зіма сего року. От наприклад в Чигиринськім повітї, в селї Головківцї, бідованнє за топливом викликало цїлий „бунт“ селян. Холоднеча примусила крестян повернути на топливо спершу огорожу біля дворів, далї криші на хлївах, а коли і сего не стало, вдались вони до дуки пана Т—к, що б продав їм з своїх лїсів хмизу валежнику. Пан спершу не хотїв, а далї згодився давати хмиз на одробіток і поставив такі умови, що крестянам жадним чином не можна було до їх пристати. Вже-ж не пропадати було і с холоду і не диво, що крестяне невеличкого села Осоти, забравшись в панський лїс, зрубали дві стї деревин: набігла сторожа... От вам і бунт, а за ним, певна річ, військовий суд.

До економічної руіни по Київщинї прилучилася і чума на худобу: як повідає „Кіевское Слово“, від чуми полягло в Київщинї 20 тисячів голів. Не вельми піклується і Переяславське земство про економічний побит народу і своїми заходами часом сприяє викликувати бунт. От наприклад в селї Андрушах споконвіку козаки підчас весняного розливу Днїпра держали перевіз по Днїпру і щось там трохи заробляли собі. Земство на те позаздріло і взялося завести свій перевіз, а козакам заборонити. Отже мабуть і с того вийде бунт. Про запомогу панам беруться піклуватися „радікали“. В Київській ґазетї „Земледѣліе“ пан Гева подає раду, яким чином набрати панам робітників з Галичини: хоч пан Гева був колись радикалом і за своє радикальство провідав, здається, Мезеп у берегів Білого моря, але порада ёго така, що небагато чим відрізняється від поради найгіршого жида експльоататора. Певна річ, що пан Гева знайде собі товаришів в своєму Липовецькому повітї, і, з'єднавшись з Галицькими жидами, спроможуться обдурити Галицьких Русинів, але варто спитати того радикала: чи ті умови, які він радить, не можна назвати грабованнєм темного робітника? І з якого радикального катехизіса узяв їх. Звертаючи увагу на ёго жмикруцьку пораду, застерігаємо Галицьких Русинів, що б вони не вельму квапилися на зазови заробляти по Українї. Дїло наших ґазет, найпаче „Батьківщини“, попильнувати в сїй справі і оголосити її яко мога більше. Та певна річ, що наші сьвященики і в загалї тямущі люде доложать рук, що б

оброзумити темних людей і не пустити їх за Збруч, аби там здирали шкуру по проєкту п. Геви.

А Чернигівський ґубернатор д. Анастасьєв не хоче вгамуватися, сила енерґії така у єго, що він вже і сам не тямить, куди її спружити: усмиряв „бунти“, рівняв дороги, звістно, на тілї людськім, пильнував, що б чоловіки з жінками жили по закону, що б панночки поводилися не геть то „розвязло“ і т. д. і сего всего він встиг: радикалїзм викоренив, ґубернїю втихомирив, а енерґії у єго лишилося ще стільки, що стало б ще на три ґубернії, та нїкуди ёму її приткнути, от і вдався він до археольоґії; знайшов в Чернигові церкву с часів князя Мстислава і заходився реставрувати її. Діло добре, та грошей бракує і от так ґубернатор друкує по часописях таке єлейне „воззваніє“, що зовсїм наче чернець з Атонського монастиря. Треба сподїватися, що полїція по наказу ґубернатора назбірає грошей вдостач і що в реставрованому храмі д. Анастасьєв принесе прилюдно каяннє в тих своїх злочинствах, які він заподїяв по Чернигівщнї на користь обскурантизму, темноті і здирству, ті злочиньства, про дрібну частину котрих оповідав автор „Анастасіяди“.

Годиться завести до сучасної хронїки також вельми сумний і характеристичний факт увязнення 73-х людей з села П о п і в ц ї, в Бродському повіті, за аґрарний „бунт“ проти дїдича-пана. Що б не війти в колїзію с ц. к. прокураторією, подаємо опис факту без усяких коментарів пісьля „Дѣла“ ч. 169 і 170.

„Від непамятних часів, пише кореспондент „Дѣла“ О ч е в и д е ц ь з 9. н. ст. серпня с. р., уживали мешканцї Поповець двірського (панського) ставища, припираючого до їх городів і не відмежованого від них нїякою межею. Що року роздїлювано се ставище шнурами між родини, а вони відробляли за те по кілька днів роботи дворові (панові). Сего-ж року — не власник села пан А. Ґарапіх, бо він чесний і людяний чоловік (? коли се правда, то чому на се призволив ?! Ред. „Правди“), але єго підвладні орґани постановили не дати Попівчанам ставища анї косити, анї жати, анї в нїякий спосіб уживати, але поручити се сусїдним селам. Тим розуміється довели нарід до крайности. Треба знати, що сего року в цїлій околиці дуже скупо паші для худоби задля неполїття і довгої та тяжкої зіми, яку ми перебули а Попівчане тим більше і дотклившійше почули сей недостаток, бо бажаючи поставити в себе муровану церкву, а немаючи достаточних фондів, громадське пасовище на сю цїль поорали. А тут мов би на злість їх недолї, без нїякої причини відсунено їх від того, що вони на половину за своє вважали. Отже ся неконсеквенція підвладних орґанів пана Ґарапіха з одного боку, а невідрадне положеннє хлїборобів в так тяжкім роцї з другого боку, — визвали Попівчан до „бунту“. Нарід, правду сказавши, як всюда, так і тут під границею, ще темний, бо бідний і непорадний в злиднях, а пригноблений різними тягарами, став ремствувати та відгрожуватися, що чужим людям ставища косити не позволить, а ще тим більше, коли розійшлася поголоска, що село продають жидам і жиди тілько для того купна скоро не хапаються, бо багато мужичих ґрунтів єсть прилучених до панського, що нема певної межі від ставища, о котру кілька лїт процес ведеться і т. і. Отже Попівчане, бажаючи

удержатися в посїданню стабища, котрого вони вживали, почали гнати на него худобу і спасати. З'їхала комісія з Золочівського окружного суду раз і другий, а що комісія того дїла Попівчанам енерґічно не заборонила, а тілько радила їм іти в процес, то вони думали, що справу виграли. Аж тут ненадійно дня 8. н. ст. липня в ночі прибуло до Поповець 45 жандармів, побудили записаних людей, чим скорше казали їм одягатись, забрали на приготовані вози і завезли до сьлїдчої вязницї до Золочева. Сего першого разу забрано 39 людей: чоловіків і жінок з дїтьми. Потім з'їхала знов комісія з окружного суду Золочівського до дальшого сьлїдства, а за нею прибула дня 16-го липня компанїя війська (80 жовнїрів). Сорок жовнїрів закватировано до посьвященої перед тижнем нової школи, а других сорок до старої. По що прибуло се на остро узброєне військо до Поповець, не знати, бо при дальших арештованнях людей, котрі тревали тиждень, було чинних 6 жандармів. Розуміється, що при арештованнях не було нїякого опору: люде найспокійнїйше давалися вязати, хиба що, як звичайно при такій нагодї буває, всюди чутно було плач і зойк. Арештованих відвожено що дня по 9 осіб або менше, поки число всїх арештованих не дійшло до 73 людей. На щастє для громади військо зіставало в селї тілько через тиждень, бо мусило відойти на маневри. Неправдою єсть, мов би то староста Бродський ґр. Русоцький наслав на Попівчан військо, навпаки, він був тому противний, — війско прибуло на рішеннє окружного суду Золочівського. Нинї село Попівцї опустїло: 5 хат єсть таких, що анї душі не полишено і хати стоять зачинені на колодки. Можна собі представити сю нужду народу, котрого жнива пропали! А кілько-ж то утерпіли і утерплять ще й ті, що осталися в селї, бо недосить що замкнули господаря, але декуди забрали і господиню, і дїти, і челядь, богато матерей з дїтьми при грудях, — на як довго, Бог знає. До нинї сидять всї. Що дальше буде, побачимо".

На останку мусимо завести до нашої хронїки, що від 4 (16) серпня мало не що дня відбуваються ревізії і арештовання Русинів у Львові і на провінції. Досї арештовано звістних письменників: Івана Франка і Михайла Павлика, канцеляриїного урядника тов. „Просьвіта" Скородинського, київських студентів Маршинського і Кістяковського, учителя француської мови в Київі, Деґена, і єго дві сестри (котрі, поїхавши в гори, хотїли вже вертати до Київа) і руського сьвященика о. Кузіова з Дидіової). Усї находяться в вязницї краєвого суду, а сьлїдство веде совітник Маєвський. Крім того роблено ревізії у посла Озаркевича в Болехові, у о. Кузіова в Дидіовій (де проживали панни Деґенівни) і у д-ра Льонґіна Озаркевича в Станиславі. Ми тілько можемо сконстатувати, що загал Русинів не знає нїчого про які-небудь змагання серед суспільности руської до нарушення публичного супокою і ладу. О що ведеся сьлїдство, з якого параґрафу карного закона, годї знати, та й росписуватись більше в сїй справі не можна з огляду на ц. к. прокураторію.

Оповіщенне

про Гомерову Одиссею

на українсько-руській мові.

В місяці червні с. р. стала редакція „Правди“ своїм накладом друкувати „Гомерову Одиссею“ на українсько-руській мові в двох частинах по 10—11 аркушів. Пренумеранти „Правди“, що прислали до 1/13 липця с. р. пренумерату за цілий сей рік, діставатимуть аркушами, з IX. випуском почавши, „Гомерову Одиссею“ яко безплатний додаток. Інші пренуме- ранти „Правди“ можуть дiставати за доплатою 50 кр. а. в. за одну частину.

Заграничні пренумеранти „Правди“, зволять ще на рекомендовану пересилку кожних двох аркушів доплатити по 30 к.

Непренумеруючі „Правди“ можуть дістати одну частину „Одиссеї“ за 1 ґульд. і 5 кр. с пересилкою (1 ґульд. 15 кр. рекомандовано). Ціна книгарська буде висша.